

Kandidatspeciale | Juridisk Institut, Aalborg Universitet

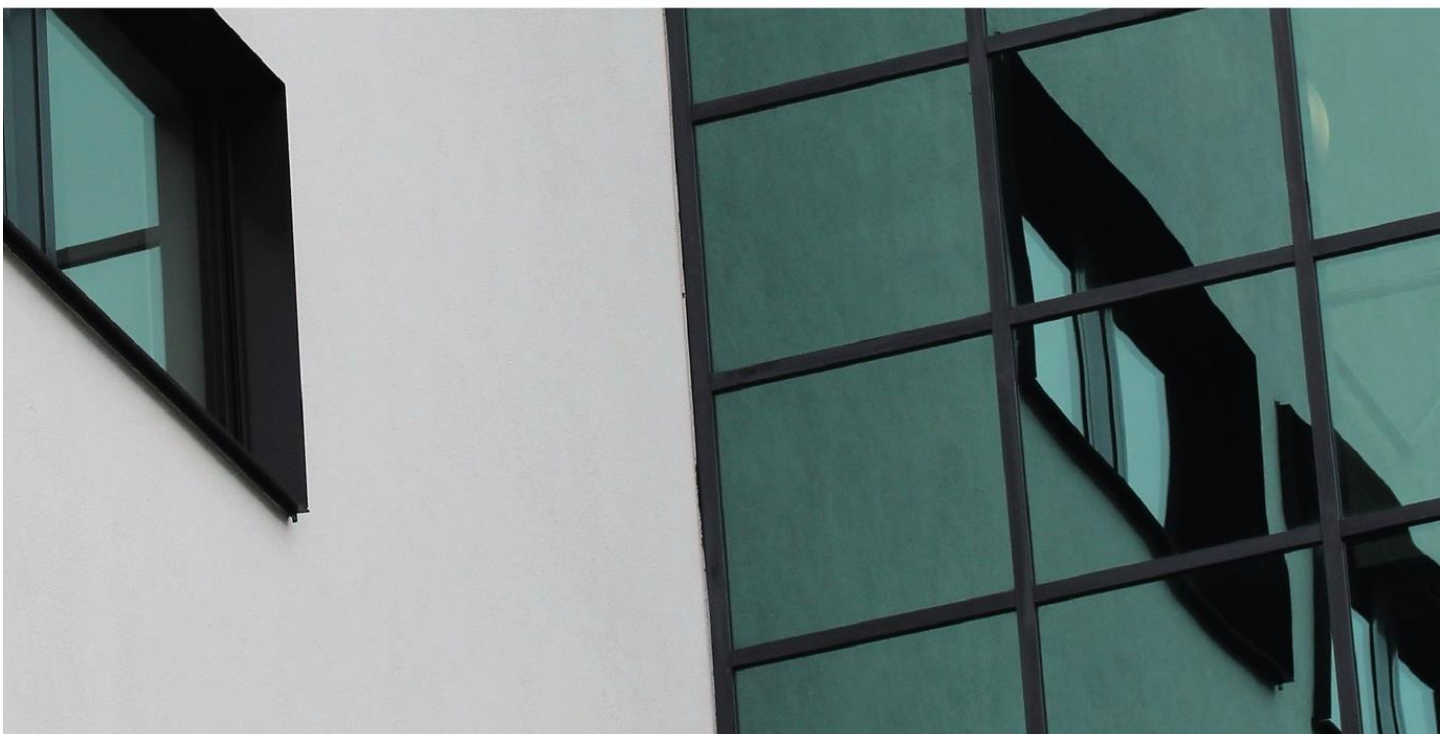
Studerende:

Stine Francke Riisberg

Vejleder:

Carsten Munk-Hansen

Entreprenørens ret til tidsfristforlængelse

Titelblad

Titel	Entreprenørens ret til tidsfristforlængelse
Engelsk titel	The contractor's entitlement to extension of time
Forfatter	Stine Francke Riisberg
Studienummer	20185792
Studie	Jura, Aalborg Universitet
Fag	Entrepriseret
Vejleder	Carsten Munk Hansen
Omfang	60 sider (143.872 anslag)
Dato	17. maj 2023

Indholdsfortegnelse

1. Indledning.....	5
1.1. Emne.....	6
1.2. Afgrænsning	6
1.3. Metode.....	7
1.3.1. Den anvendte metode.....	7
1.3.2. Retskilder	7
1.3.3. Begrebsafklaring	11
2. Forsinkelse.....	12
2.1. Det obligationsretlige udgangspunkt.....	12
2.2. Forsinkelse efter AB-vilkårene	13
2.3. Tidsplaner.....	14
2.4. Bygherrens beføjelser ved entreprenørens forsinkelse.....	14
3. Entreprenørens ret til tidsfristforlængelse	15
3.1. Det obligationsretlige udgangspunkt.....	15
3.2. Retten til tidsfristforlængelse efter AB-vilkårene	16
3.3. Entreprenørens reklamationspligt.....	17
4. Tidsfristforlængelse som følge af bygherrens forhold.....	17
4.1. Bygherrens forhold.....	17
4.1.1. Mangler ved projektmaterialet	18
4.1.2. Forsinket projektmateriale	20
4.1.3. Mangelfulde tidsplaner og utilstrækkelig planlægning samt koordinering	20
4.1.4. Forsinket byggestart.....	21
4.1.5. Uforudsete jordbundsforhold, fortidsminder og forurening	22
4.1.6. Forhold vedrørende byggepladsen	23
4.1.7. Forudsete eller uforudsete forhold vedrørende eksisterende bygninger	24
4.1.8. Bygherreleverancer	25
4.1.9. Forsinkede eller manglende projektafklaringer	26
4.1.10. Ulovlige bygherreanvisninger.....	27
4.1.11. Ekstraarbejde som følge af utilstrækkeligt projektmateriale	27
4.1.12. Entreprenørens berettigede standsning af arbejdet	28
4.1.13. Delkonklusion vedrørende bygherrens forhold.....	28

4.2.	Årsagssammenhæng	30
4.2.1.	Betingelsen om årsagssammenhæng for tidsfristforlængelse	31
4.2.2.	Arbejde på ”kritisk vej” anføres som betingelse for tidsfristforlængelse	32
4.2.3.	Årsagssammenhæng eller ”kritisk vej” nævnes ikke som en betingelse	34
4.2.4.	Delkonklusion om årsagssammenhæng for tidsfristforlængelse	35
4.3.	Opgørelsen af tidsfristforlængelsen.....	37
4.3.1.	Tidsfristforlængelse i hele den forsinkede periode	37
4.3.2.	Den skønmæssige opgørelse.....	38
4.3.3.	Refleksspilddage	39
4.3.4.	Konkrete begrundelser for opgørelsen	40
4.3.5.	Delkonklusion vedrørende opgørelsen af tidsfristforlængelsen.....	40
4.4.	Beviskrav og bevisvurdering	41
4.4.1.	Generelle bemærkninger til bevisbyrden	42
4.4.2.	Byggemødereferater	43
4.4.3.	Andet skriftligt bevismateriale	45
4.4.4.	Syn og skøn	47
4.4.5.	Forklaringer under hovedforhandlingen	48
4.4.6.	Delkonklusion vedrørende beviskrav og bevisbedømmelse	49
5.	Parallelforsinkelse.....	50
5.1.	Konkurrerende forsinkelsesårsager i dansk ret	50
5.2.	Parallelforsinkelse i dansk voldgiftspraksis	51
5.3.	Engelske løsningsmodeller og Malmaison-doktrinen	53
5.4.	Dansk voldgiftspraksis overfor ”apportionment” og Malmaison-doktrinen.....	54
6.	Konklusion.....	56
7.	Litteraturliste	59

Abstract

This thesis concerns the concept of the contractor's entitlement to extension of time in construction disputes. The aim of this thesis is primarily to investigate the conditions for extension of time when the delay is caused by the employer. This includes the employer's liability for delay, causation, the length of the extension of time and the burden of proof. The aim of this thesis is secondarily an investigation of the contractor's entitlement to extension of time in the situation of concurrent delay.

The contractor's right to extension of time is expressed in the AB standards and the principles follow the general contract law for long term contracts. § 39, s. 1, no b of AB 18 states that the contractor is entitled to an extension of time in case of delay to the works which is a consequence of a delay imputable to the employer.

The employer has certain obligations regarding the construction. This study has clarified which obligations the employer has, and in which cases it can cause delay when the employer has acted mistakenly or negligently. The employer has specific obligations prior to the execution of the construction project involving preparations of the project material. Mistakes and omissions in the project material can cause delay for the constructor. The employer does also have the coordination, planning and management obligations. He has the risk of delays in the start of the construction and the risk regarding the condition of the building site. In addition, he may have assumed other obligations by agreement. If the employer acts mistakenly or negligently regarding these obligations, it might cause delay for which the contractor can be entitled to extension of time.

An important prerequisite is the causation requirement which involves that the circumstances invoked by the contractor must actually cause the delay to warrant an extension of time. Causation is sometimes described as the critical path which has been developed in newer case law. This thesis concludes that the causation requirement and the critical path requirement are different aspects of the same assessment. The case law processes the requirement as conclusive to the contractor's entitlement to extension of time.

The contractor has the burden of proof which applies to the causal connection between the event and the delay and to the length of the extension of time. There is no rule generally applicable to the question of strength of proof. In the case law there is an important connection between the strength of proof, the evaluation of evidence and the length of extension of time. The arbitration court often entitle extension of time based on discretions. This states and confirms the principle of the free evaluation of evidence as the contractor often are entitled to extension of time even if there is evidentiary doubt.

Delays in construction projects are often caused by several different reasons. Concurrent delay is the occurrence of two delay events at the same time: one the contractor is accountable for, and one the employer is accountable for. The contractor's entitlement to extension of time under these circumstances is not expressed in the AB standards, whereas the solutions must be found in case law.

There are only a few newer judicial decisions that processes concurrent delay, and only one decision that mentions it expressly. Danish case law is inspired by English law at this point, as the arbitration court solves the issues regarding concurrent delay the same way as the English court by using the apportionment approach and the Malmaison approach. The legal position is not clear regarding concurrent delay when different approaches are used by the arbitration court.

1. Indledning

*Forsinkelse, som ikke giver entreprenøren ret til tidsfristforlængelse, er ansvarspådragende.*¹

Ved udførelsen af større entrepriser er det i praksis snarere reglen end undtagelsen, at entreprenørens arbejder forsinkes.² Det er en væsentlig del af entreprenørens forpligtelse at levere sin ydelse i rette tid. Ansvar for forsinkede byggeprojekter er imidlertid ikke nødvendigvis entreprenørens. En stor del af konflikterne i byggebranchen udspringer af forsinkelser,³ og Mediationsinstituttet anslog i 2018, at forsinkelser i byggeriet resulterer i årlige tab i omsætningen på 1,9 mia. kr.⁴ Konflikter som følge af forsinkelser er konsekvensen af, at entrepriseretlige kontraktforhold oftest er langvarige, komplekse og involverer en række forskellige aktører, herunder bygherrer, entreprenører, rådgivere og leverandører.

Forudsætningerne for opfyldelse af tidsfristerne brister ofte ved opførelsen af større byggeri eller anlæg. Løsningen herpå vil sjældent være ophævelse af eller tilbagetræden fra entreprisekontrakten, da dette i de fleste tilfælde vil medføre værdispild for og skade på flere parter. Løsningen kan findes i en efterfølgende regulering af tiden i henhold til entrepriseaftalen. Dog har byggeriets parter en vis interesse i, at de fastlagte kontraktvilkår ikke uden videre kan tilsidesættes.⁵ Når entreprenøren er forsinket, som følge af forhold, der ikke kan henregnes til denne, kan bygherren dog ikke modsætte sig en regulering af tidsfristerne. Entreprenøren har under visse omstændigheder ret til forlængelse af de i aftalen fastsatte tidsfrister, hvorefter en forsinkelse ikke vil være ansvarspådragende for entreprenøren.

Bygherren har stor interesse i, at byggeriet står færdigt på det forventede tidspunkt i overensstemmelse med tidsplanen. I tilfælde af entreprenørens forsinkelse vil bygherren kunne gøre et erstatningskrav gældende mod entreprenøren i form af et dagbodkrav eller et erstatningskrav efter dansk rets almindelige regler. I entrepriseretten hænger *tid og penge* uægteligt sammen. Bygherren kan dog miste sin ret til at kræve erstatning som følge af entreprenørens forsinkelser, såfremt der er andre årsager til forsinkelsen end entreprenørens.⁶

Bygherren har forskellige forpligtelser i forbindelse med entreprisen. Misligholdelse af sådanne forpligtelser kan medføre forsinkelse. Kan entreprenøren godtgøre, at arbejdet er forsinket som følge af forhold, som bygherren har ansvaret eller risikoen for, kan dette give entreprenøren ret til tidsfristforlængelse. Har entreprenøren ret til tidsfristforlængelse, er forsinkelsen ikke ansvarspådragende for entreprenøren, og bygherrens krav på erstatning bortfalder.

Som det fremgår ovenfor, indtræder der forsinkelser i næsten alle større byggesager. Som følge heraf opstår spørgsmål om ansvaret for forsinkelsen samt i den forbindelse retten til tidsfristforlængelse.

¹ Jf. AB 18 § 40, stk. 1.

² Jf. Jost Buch, Anders, Anja Ristorp Heidelberg, Heidi Melchiorson og Christian Molt Wengel, AB 18, 1. udgave, Karnov Group, 2020, s. 505 (herefter "Jost Buch, AB 18").

³ Jf. Steffensen, Torben og Frederik Leth Keller, TBB 2019.754: BIM og bevis – tidsfristforlængelse (herefter "Steffensen og Keller, TBB 2019.754").

⁴ Jf. Mediationsinstituttet, Nye veje for byggeindustriens konflikter, 2018, s. 85.

⁵ Jf. Hørlyck, Erik, Entreprise – AB 18 med kommentarer, 9. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2022, s. 425 f. (herefter "Hørlyck, Entreprise – AB 18").

⁶ Jf. Hansen, Ole, Det entrepriseretlige hjemmelsproblem, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2008, s. 309 f. (herefter "Hansen, Det entrepriseretlige hjemmelsproblem").

Visse forsinkelsesårsager kan være bygherrens forhold, eller forhold som bygherren må bære risikoen for.⁷ Som følge af forsinkelsers store betydning i entrepriseretten, findes det interessant at fastlægge gældende ret for, hvornår entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse som følge af bygherrens forhold, således at forsinkelsen ikke er ansvarspådragende for entreprenøren.

Byggesager bliver mere og mere komplekse, og derfor opstår der større risiko for flere forsinkelsesårsager. Det er som følge heraf almindeligt i entrepriseretten, at parterne hver især påberåber sig forhold, der muligvis har haft betydning for byggeriets forsinkelse.⁸ Det findes derfor relevant at fastlægge gældende ret for, i hvilket omfang entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse, når den samme forsinkelse både er forårsaget af *bygherrens forhold* og *entreprenørens forhold*.

1.1. Emne

Entreprenørens ret til tidsfristforlængelse.

Hovedformålet med kandidatspecialet er at undersøge retstilstanden for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse, når entreprenøren er forsinket som følge af bygherrens forhold. Endvidere vil entreprenørens ret til tidsfristforlængelse i tilfælde af parallelforsinkelse blive undersøgt, hvilket indebærer forsinkelse som både er entreprenørforårsaget og bygherreforårsaget. Der vil i den forbindelse ske inddragelse af engelsk ret.

1.2. Afgrænsning

Hovedformålet med kandidatspecialet er at undersøge entreprenørens ret til tidsfristforlængelse som følge af bygherrens forhold efter AB 18 § 39, stk. 1, litra b, første led.⁹ Det betyder, at der i specialet *ikke* vil fokuseres på entreprenørens ret til tidsfristforlængelse efter AB 18 § 39, som følge af bygherrens ændringsret, anden entreprenørs forsinkelse, force majeure, vejrligshindringer eller offentlige påbud eller forbud.

Der vil *ikke* ske selvstændig belysning af muligheden for tidsfristforlængelse i medfør af AB 18 § 26, stk. 2, sidste pkt., hvor entreprenøren optræder som bygherrens negotiorum gestor.

Entreprenørens pligt til at træffe rimelige dispositioner og til snarest muligt skriftligt at reklamere i forbindelse med forsinkelse for at få ret til tidsfristforlængelse, vil *ikke* være genstand for særskilt behandling.

Når en forsinkelse skyldes bygherrens forhold, skal bygherren betale entreprenøren erstatning for det lidte tab, jf. AB 18 § 43, stk. 1. Entreprenørens erstatningskrav i forbindelse med kravet om tidsfristforlængelse behandles *ikke* selvstændigt.

⁷ Jf. Iversen, Torsten, *Entrepriseretten*, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2016., s. 447 (herefter "Iversen, *Entrepriseretten*").

⁸ Jf. Mortensen, Kasper og Casper Christiansen, TBB 2016.696: Parallele forsinkelse – når tid ikke er penge (herefter "Mortensen og Christiansen, TBB 2016.696").

⁹ Tilsvarende AB 92 § 24, stk. 1, nr. 2, første led.

I totalentreprise påtager totalentreprenøren sig projekteringsforpligtelsen, hvilket medfører en række forskelle i retsstillingen for totalentreprenøren og hoved- eller fagentreprenøren. Totalentreprenørens ret til tidsfristforlængelse efter ABT 18 § 37 i relation til bygherren, vil *ikke* være genstand for behandling.

Bygherrens ret til tidsfristforlængelse efter AB 18 § 42, vil *ikke* være genstand for særskilt behandling. Bygherrens ret til erstatning i forbindelse med entreprenørens forsinkelse efter AB 18 § 40, vil heller *ikke* være genstand for særskilt behandling.

1.3. Metode

1.3.1. Den anvendte metode

Formålet med kandidatspecialet er at beskrive retstilstanden for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse. Derfor anvendes *retsdogmatisk metode* til at analysere og beskrive gældende ret indenfor dette afgrænsede område.¹⁰ Hensigten med specialet er at analysere og fortolke de relevante retskilder indenfor entrepriseretten, for dermed at finde frem til *de lege lata*.¹¹ Der vil tillige foretages en international komparativ ret, hvor dansk ret sammenstilles med engelsk ret. Den analytiske metode vil anvendes, hvor en problemstilling i specialet bliver belyst ved at inddrage retstillingen i et andet land.¹²

I det følgende gennemgås hvilke retskilder, der er relevante for entrepriseretten og for genstanden i dette kandidatspeciale.

1.3.2. Retskilder

1.3.2.1. Lovgivning og forarbejder

Både lovgivning og forarbejder yder et relativt beskedent bidrag til emnet i kandidatspecialet. Dette begrundes i, at den kontraktretlige relation mellem byggeriets parter ikke er reguleret af lovgivning.¹³ Aftalelovens almindelige bestemmelser finder anvendelse på entrepriseretlige aftaler,¹⁴ men reglerne har ikke betydning for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse.¹⁵

¹⁰ Jf. Munk-Hansen, Carsten, Retsvidenskabsteori, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2014, s. 202 f. (herefter "Munk-Hansen, Retsvidenskabsteori").

¹¹ Jf. Christina D. Tvarnø og Ruth Nielsen, Retskilder og retsteorier, 5. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2017, s. 30 (herefter "Tvarnø og Nielsen, Retskilder og retsteorier").

¹² Jf. Munk-Hansen, Retsvidenskabsteori, s. 73.

¹³ Jf. Jost Buch, AB 18, s. 36. Modsat er det kendetegnende for andre dele af kontraktretten, at denne er lovreguleret, jf. Hørlyck, Entreprise – AB 18, s. 46 f.; Hansen, Det entrepriseretlige hjemmelsproblem, s. 16; Bryde Andersen, Mads, Lærebog i obligationsret I, 5. udgave, Karnov Group Denmark, 2020, s. 53 (herefter "Bryde Andersen, Lærebog i obligationsret I").

¹⁴ Jf. Kristian Skovsgaard, Entreprenørens ekstraarbejder, 1. udgave Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2017, s. 21 (herefter "Skovsgaard, Entreprenørens ekstraarbejder"); Hansen, Det entrepriseretlige hjemmelsproblem, s. 16.

¹⁵ Aftalelovens almindelige bestemmelser om aftalers indgåelse, gyldighed mv. regulerer ikke entreprenørens ret til tidsfristforlængelse.

Der findes forskellige offentligretlige love, som f.eks. miljøbeskyttelsesloven, byggeloven og udbudsloven m.fl., men denne lovgivning regulerer ikke selve aftaleforholdet mellem byggeriets parter,¹⁶ og har alene meget begrænset betydning for tidsfristforlængelse.

Entrepriseretten er reguleret af almindelige, deklaratoriske lovregler på formuerettens område, herunder uskreven ret, hvilket primært forstås som obligationsretlige grundsætninger.¹⁷ Obligationsretten har både betydning for aftaler, hvor parterne ikke har aftalt noget om den givne problemstilling, og for fortolkningen af parternes aftale. Den uskrevne obligationsret er relevant for emnet i dette kandidatspeciale.

1.3.2.2. *Standardvilkår og entreprisaftalen*

Byggeriets parter har aftalefrihed, og den centrale regulering på det entrepriseretlige område har aftalemæssig karakter. Der er en lang tradition for udarbejdelse og anvendelse af standardvilkår, hvilke har spillet en afgørende rolle for udviklingen af entrepriseretten.¹⁸ De nyest udarbejdede standardvilkår er AB 18,¹⁹ som er en videreudvikling af tidligere standardvilkår.²⁰

Det er uafklaret i hvilket omfang, aftaler kan betragtes som retskilder.²¹ En aftale mellem parter er som udgangspunkt en del af sagens faktum og ikke af sagens jus. Omvendt er standardvilkårene i entrepriseretten så indarbejdede, at de udgør et alternativ til lovgivning.²² AB-vilkårene udgør uden tvivl en retskilde på det entrepriseretlige område²³ på trods af, at de ikke indgår i de traditionelle anerkendte retskilder.²⁴

AB-vilkårenes indhold er blevet til gennem forhandling og efterfølgende enighed mellem repræsentanter fra byggeriets parter, hvilket er modstående interessegrupper, herunder bl.a. bygherrer, entreprenører, rådgivere og leverandører. Standardvilkårene er dermed agreed documents.²⁵ Vilkårene fremstår med en særlig retskildemæssig autoritet, bl.a. som følge af den nøje afvejede ydelses- og ansvarsfordeling.²⁶

AB-vilkårene er agreed documents og udgør en retskilde i entrepriseretten, hvilket har stor betydning for fortolkningen heraf. De samme objektive principper som finder anvendelse ved lovforklning,

¹⁶ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 53.

¹⁷ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 54 f.

¹⁸ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 50 ff.; Skovgaard, *Entreprenørens ekstraarbejder*, s. 21; Jost Buch, *AB 18*, s. 36.

¹⁹ Almindelige betingelser nr. 9632 af den 10. august 2018 for arbejder og leverancer i bygge- og anlægsvirksomhed.

²⁰ De forudgående udgaver er fra 1951, 1972 og 1992, hvor AB 18 i det væsentlige viderefører bestemmelserne i AB 92.

²¹ Jf. Munk-Hansen, *Retsvidenskabsteori*, s. 361 f.

²² Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 49; Hansen, Ole, TfR 2003.480: Om de længerevarende kontraktforholds forankring i den almindelige kontraktret, s. 458 f. (herefter "Hansen, TfR 2003.480").

²³ Jf. Hansen, *Det entrepriseretlige hjemmelsproblem*, s. 17 f.; Iversen, *Entrepriseretten*, s. 51.

²⁴ Retsskilderne består af 1) loven, 2) retspraksis, 3) sædvaner, og 4) forholdets natur.

²⁵ Jf. Bryde Andersen, *Lærebog i obligationsret I*, s. 465; Munk-Hansen, *Retsvidenskabsteori*, s. 363.

²⁶ Jf. Bryde Andersen, *Lærebog i obligationsret I*, s. 465; Hansen, Ole, *Entrepriseretlige mellemformer*, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2013, s. 33 og s. 42 (herefter "Hansen, *Entrepriseretlige mellemformer*").

skal anvendes i stedet for de almindelige fortolkningsregler for standardvilkår,²⁷ eksempelvis koncipistreglen.²⁸

AB-vilkår er kun anvendelige, såfremt de er vedtaget som en del af aftalegrundlaget mellem parterne. Dette er tilfældet i langt de fleste entrepriseraftaler, særligt for erhvervsdrivende parter. Bestemmelserne i AB-vilkårene er som udgangspunkt udtryk for dansk rets almindelige regler på entreprisområdet, men ikke uden undtagelser.²⁹

Som følge af at formålet med dette kandidatspeciale er at analysere og beskrive gældende ret, vil der blive taget udgangspunkt i bestemmelserne i AB 18. I forhold til entreprenørens ret til tidsfristforlængelse, er der ikke sket indholdsmæssige ændringer fra AB 92 til AB 18, men alene enkelte mindre ordlydsændringer. Det er uden betydning for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse, hvilke af de to AB-vilkår, der er vedtaget mellem parterne.³⁰

1.3.2.3. *Betænkninger*

Til standardvilkårene AB 18 er der af AB-udvalget afgivet betænkning nr. 1570 af Trafik-, Bygge- og Boligstyrelsen i 2018,³¹ og til AB 92 er der afgivet betænkning nr. 1246 af Bygge- og Boligstyrelsen i marts 1993.³²

Den retskildemæssige værdi af betænkningerne har ikke samme karakter som de forarbejder, herunder betænkninger, der ledsager lovforslag. Som følge af, at betænkningerne er afgivet af repræsentanter med både faglige og økonomiske interesser samt fagkundskab på entrepriserettens område, indeholder disse dog desuagtet vægtige *fortolkningsbidrag* til AB-vilkårene.³³ Betænkningerne inddrages som fortolkningsbidrag i kandidatspecialet.

1.3.2.4. *Rets- og voldgiftspraksis*

Retsager anlægges i almindelighed ved de civile domstole.³⁴ Det kan aftales, at tvister mellem parterne skal afgøres ved voldgift.³⁵ Indenfor entrepriseretten afgøres størstedelen af tvisterne ved voldgift, da AB-vilkårene indeholder en voldgiftsklausul, jf. AB 18 § 69. Som følge heraf skal tvister der udspringer af entreprisekontrakten afgøres endeligt ved voldgiftsretten for bygge- og anlægsvirksomhed (herefter ”VBA”), medmindre parterne aftaler andet.³⁶

²⁷ Jf. Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 48.

²⁸ Uklarheder i standardvilkår fortolkes til skade for affatteren heraf.

²⁹ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 55; Iversen, Torsten, TBB 2003.480: Udfyldende entrepriseret (herefter ”Iversen, TBB 2003.480”); Skovgaard, *Entreprenørens ekstraarbejder*, s. 22.

³⁰ Jf. Jost Buch, *AB 18*, s. 507.

³¹ Herefter ”AB 18-Betænkningen”.

³² Herefter ”AB 92-Betænkningen”.

³³ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 52.

³⁴ Jf. Lovbekendtgørelse nr. 1655 af 25. december 2022 (Retsplejeloven) § 224.

³⁵ Voldgift er reguleret af lov nr. 553 af 24. juni 2005 med senere ændringer (Voldgiftsloven), indeholdende deklaratoriske regler for sagens gang ved voldgift.

³⁶ Jf. Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 51.

De almindelige domstole afgør alene få tvister indenfor entrepriseretten, herunder i forbrugerforhold,³⁷ eller hvor AB-vilkår ikke er vedtaget.³⁸ Der findes alene et mere begrænset antal offentliggjorte domme vedrørende entrepriseretlige problemstillinger.

Voldgiftskendelser er endelige og har bindende virkning for parterne, jf. voldgiftslovens § 38, stk. 1. Det er undertiden i teorien diskuteret hvilken præjudikatsværdi voldgiftskendelser har.³⁹ Det er i relation hertil vigtigt at bemærke, at der er forskel på almindelige voldgiftskendelser og voldgiftskendelser afsagt af VBA. Carsten Munk-Hansen anfører, at *voldgiftsafgørelser i almindelighed* ikke har præjudikatsværdi for en domstolsafgørelse om et tilsvarende forhold, hvilket hovedsageligt begrundes i den manglende offentliggørelse af voldgiftskendelserne.⁴⁰

VBA har en særlig stilling, idet denne er en institutionaliseret voldgiftsret med højesterets- og landsdommere som formænd. VBA nedsætter voldgiftsretter, der afgør stort set alle tvister indenfor entrepriseretten, og et stort antal af voldgiftsafgørelserne offentliggøres.⁴¹

Sagsbehandlingen og processerne ved VBA afvikles på stort set samme måde som ved de civile domstole,⁴² hvorfor afgørelsernes præjudikatsværdi ikke svækkes af procesformen.⁴³ Voldgiftsretter nedsat af VBA er omfattet af både voldgiftsloven og de af voldgiftsnævnet vedtagne regler.⁴⁴ Voldgiftsretten består som hovedregel af én juridisk dommer og to sagkyndige dommere. Den juridiske dommer vil altid have eller have haft en hovedstilling som dommer ved de ordinære domstole.⁴⁵ Denne sammensætning af dommere medfører stor ekspertise indenfor både de juridiske og tekniske forhold i entrepriseretten.

Dette fører til Torsten Iversens udtalelse, hvorefter det er ”hævet over enhver diskussion, at de afgørelser, der træffes af de voldgiftsretter, som nedsættes i Voldgiftsnævnets regi, har meget betydelig retskildeværdi.”⁴⁶ Det er også hovedsageligt entrepriserettens teoretikeres opfattelse, at denne voldgiftspraksis har betydelig præjudikatsværdi.⁴⁷

³⁷ Jf. voldgiftslovens § 7.

³⁸ Parterne kan også konkret fravige voldgiftsklausulen i AB-vilkårene.

³⁹ Flere teoretikere argumenterer imod voldgiftskendelsers præjudikatsværdi, eksempelvis Vagner, Hans Henrik, *Entrepriseret*, 3. udgave, Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2001, s. 11 (herefter ”Vagner, *Entrepriseret*”); Skovsgaard, *Entreprenørens ekstraarbejder*, s. 25.

⁴⁰ Jf. Munk-Hansen, *Retsvidenskabsteori*, s. 335, og tilsvarende Juul, Jakob og Peter Fauerholdt Thommesen, *Voldgiftsret*, 3. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2017, s. 273 (herefter Juul og Fauerholdt Thommesen, *Voldgiftsret*”).

⁴¹ Jf. Munk-Hansen, *Retsvidenskabsteori*, s. 335; Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 51; AB 92-betænkningen, s. 154; Iversen, *Entrepriseretten*, s. 876.

⁴² Jf. Boesgaard, Eric, Henrik Fausing og Mogens Hansen, *AB 18 for praktikere*, 1. udgave, Molio, s. 459 (herefter ”Boesgaard m.fl., *AB 18 for praktikere*”); Iversen, *Entrepriseretten*, s. 60 f.

⁴³ Jf. Hansen, TfR 2011.443, s. 460.

⁴⁴ ”Regler for voldgiftsbehandling inden for bygge- og anlægsvirksomhed (VBA-voldgiftsregler 2006)”, som også er godkendt af Erhvervs- og Byggestyrelsen.

⁴⁵ Iversen, *Entrepriseretten*, s. 60 og 888 f.

⁴⁶ Iversen, *Entrepriseretten*, s. 60.

⁴⁷ Jf. eksempelvis Skovsgaard, *Entreprenørens ekstraarbejder*, s. 26, som anfører at afgørelserne træffes på grundlag af gældende ret på samme måde som domstolsafgørelser, og at voldgiftsretten besidder både omfattende juridisk og sagkyndig ekspertise. Tilsvarende opfattelser ved Hansen, *Det entrepriseretlige hjemmelsproblem*, s. 23 f.; Vestergaard Buch, Anders, *Entrepriseretlige mangler – kravene til entreprenørens ydelse*, Forlaget Thomson A/S, 1. udg., 2007, s. 19 ff. (herefter Vestergaard Buch, *Entrepriseretlige mangler*”); Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 51; Wegener, Morten, 3. udgave, *Juridisk metode*, Jurist- og Økonomforbundet forlag, 2000, s. 123 (herefter ”Wegener, *Juridisk metode*”).

Det må dog understreges, at en stor del af den offentliggjorte voldgiftspraksis ikke indeholder den fuldstændige sagsfremstilling, vidneforklaringer eller gengivelse af proceduren. Dette kan i et vist omfang vanskeliggøre den fulde forståelse af kendelsen.⁴⁸

Voldgiftspraksis bidrager i særdeleshed til belysning af emnet i dette kandidatspeciale. Som anført i afsnit 1.3.2.2. er der ingen indholdsmæssig forskel på AB 92 og AB 18 i forhold til entreprenørens ret til tidsfristforlængelse som følge af bygherrens forhold. Derfor er voldgiftspraksis om emnet relevant, uanset hvilke AB-vilkår parterne har vedtaget.⁴⁹ Der findes et stort antal kendelser, hvor entreprenøren er forsinket og gør krav på tidsfristforlængelse. Behandlingen af voldgiftspraksis står derfor meget centralt i forhold til at belyse entreprenørens ret til tidsfristforlængelse.

1.3.2.5. *Retslitteratur*

Der findes i dansk retslitteratur en lang række afhandlinger og artikler med entrepriseretligt indhold. Retslitteraturen kan ikke udgøre en retskilde. Carsten Munk-Hansen anfører i den forbindelse, at ”forfatteren savner legitimitet til at fastlægge ret.”⁵⁰ Der kan ikke støttes ret på retslitteraturen, men som følge af, at litteraturen er baseret på anerkendte retskilder, kan litteraturen benyttes i den juridiske argumentation.⁵¹

Selvom retslitteraturen ikke udgør en retskilde, vil retslitteraturen blive anvendt som et bidrag til undersøgelsen i dette kandidatspeciale. Retslitteraturen, der inddrages, vil bestå af litterære værker, herunder juridiske bøger og artikler, som bliver brugt som fortolkningsbidrag og retlig argumentation.

1.3.2.6. *International ret*

Udenlandsk ret udgør ikke en retskilde. Ved behandlingen af enkelte juridiske problemstillinger inddrages udenlandsk ret ved komparativ ret i kandidatspecialet. Den internationale ret tjener som inspiration til forståelsen af retskilderne i dansk ret.⁵²

1.3.3. **Begrebsafklaring**

Begreberne *bygherre* og *entreprenør* er helt centrale i entrepriseretten, men er ikke nøjagtigt defineret i AB-vilkårene. Begreberne bruges i dette speciale overensstemmelse med terminologien i AB 18. I entrepriseretlige aftaleforhold er den ene aftalepart bygherren, som antager den anden aftalepart, entreprenøren, til at tilvejebringe et produkt eller et arbejdsresultat på bygherrens ejendom.

⁴⁸ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 61.

⁴⁹ Voldgiftspraksis er tilsvarende relevant, selvom parterne ikke har vedtaget AB-vilkår.

⁵⁰ Jf. Munk-Hansen, *Retsvidenskabsteori*, s. 372 f., og tilsvarende Blume, *Peter Juridisk metodelære*, 4. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2006, s. 59 (herefter ”Blume, *Juridisk metodelære*”).

⁵¹ Jf. Blume, *Juridisk metodelære*, s. 60.

⁵² Jf. Munk-Hansen, *Retsvidenskabsteori*, s. 72.

Udgangspunktet er, at bygherren tilvejebringer den væsentligste del af projekt materialet, som skal være styrende for udførelsen af arbejderne.⁵³

Det er almindeligt, at entreprenøren antager en eller flere underentreprenører til udførelse af visse arbejder, hvilket omtales som hovedentreprisen. I denne relation omtales (*hoved*)entreprenøren som *bygherren*, og *underentreprenøren* som *entreprenøren*.

Byggeriet kan opføres som totalentreprisen, hvor entreprenøren påtager sig den væsentligste del af projekteringen og dermed bliver totalentreprenør. *Totalentreprenøren* omtales som *bygherren* i dennes relation til (under)entreprenøren.

Begrebet *rådgiver* anvendes som samlebetegnelse for alle *tekniske rådgivere*, der kan knyttes til et byggeri, herunder arkitekter og ingeniører.

Ved *bygherrens tilsyn* forstås dennes byggeledelse, fagtilsyn eller andre tilsynsførende, som er særligt udpeget af bygherren, jf. AB 18 § 2, stk. 5. Byggeledelsen forestår den økonomiske og tidsmæssige styring under udførelsen af entreprisen, og fagtilsynet udøver kontrollen med kvaliteten og kvantiteten af arbejderne.⁵⁴

Ved *udbudsmateriale* forstås det projekt, som bygherren skal forestå udarbejdelse af, og som entreprenøren afgiver tilbud på baggrund af.

Ved *projekt materiale* forstås det samlede projekt materiale, der kan omfatte udbudsmateriale og projektmæssige præciseringer og ændringer frem til aflevering. Entreprenøren påtager sig udførelse af arbejdet i overensstemmelse med projekt materialet.

Ved *færdiggørelse* forstås afslutningen af den sidste aktivitet, som entreprenøren skal udføre i sammenhæng. Færdiggørelsestidspunktet vil ofte være fastsat i aftalen mellem parterne.⁵⁵

Når entreprenøren har færdigmeldt arbejdet, skal bygherren indkalde til afleveringsforretning. Ved *aflevering* forstås det tidspunkt, hvor arbejderne afleveres til bygherren. Retsvirkningerne er bl.a., at bygherren overtager risikoen for arbejderne, og at mangelsvurderingen foretages på dette tidspunkt.

2. Forsinkelse

2.1. Det obligationsretlige udgangspunkt

En ydelse er præsteret, når den er leveret i overensstemmelse med parternes aftale eller de almindelige retsregler på området, når der ingen aftale er herom. Hvis ydelsen ikke præsteres rettidigt, foreligger der i almindelighed forsinkelse.⁵⁶ Retsvirkningen af forsinkelse er, at den forsinkende part er i misligholdelse. Det følger af den almindelige obligationsret, at forsinkelse er misligholdelse af kontrakten, medmindre forsinkelsen er begrundet i kreditors forhold eller hændelige begivenheder, som

⁵³ Jf. Hørlyck, *Entreprisen* – AB 18, s. 58 f.

⁵⁴ Jf. Hørlyck, *Entreprisen* – AB 18, s. 361 f.

⁵⁵ Jf. Hørlyck, *Entreprisen* – AB 18, s. 461.

⁵⁶ Jf. Iversen, Torsten, *Obligationsret*, 1. del, 6. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2019, s. 153 f. (herefter ”Iversen, *Obligationsret*, 1. del”); Bryde Andersen, *Lærebog i obligationsret I*, s. 93.

kreditor bærer risikoen for.⁵⁷ I entrepriseretlig forstand er entreprenøren forsinket, såfremt denne ikke har færdiggjort sine arbejder til det aftalte tidspunkt.⁵⁸

For visse kontrakttyper gælder det, at fristen for opfyldelse kan kræves forlænget i tilfælde af visse indtrådte uforudsete opfyldeshindringer.⁵⁹ Dette gælder for de længerevarende kontraktforhold, idet disse er kendetegnet ved, at opfyldelseshandlingerne udføres over en længere periode, at der er tættere kontakt mellem aftaleparterne, og at kontrakterne ofte vedrører komplekse og/eller værdifulde ydelser.⁶⁰ Dette gør sig gældende for entreprisekontrakter. Når entreprenørens forsinkelse er forårsaget af hindringer, som denne ikke har risikoen for, er dette en undtagelse til at forsinkelse udgør misligholdelse.

2.2. Forsinkelse efter AB-vilkårene

Der findes ikke en definition af forsinkelsesbegrebet i AB-vilkårene. Forsinkelsesbegrebet skal forstås overensstemmende med den almindelige obligationsret, hvorefter entreprenøren er forsinket såfremt denne ikke har færdiggjort arbejderne i henhold til de aftalte frister.⁶¹ Det er *færdiggørelses-tidspunktet*, der er afgørende for, om der er indtrådt forsinkelse, og aflevering har principielt ingen betydning for spørgsmålet om forsinkelse.⁶²

Det følger af AB 18 § 40, stk. 1,⁶³ at forsinkelse, som ikke giver entreprenøren ret til tidsfristforlængelse, er ansvarspådragende. Det er dermed præciseret, at ansvarsgrundlaget for forsinkelse er den manglende ret til tidsfristforlængelse.⁶⁴ Det er uden betydning for forsinkelsesbegrebet, om der foreligger tidsfristforlængende omstændigheder, idet fristforlængelse kun har betydning for entreprenørens ansvar.⁶⁵ AB 18 § 40 er en kodificering af, hvad der gælder efter den almindelige entrepriseret, og præciseringen skyldes det store antal byggesager, hvori spørgsmålet om tidsfristforlængelse indgår.⁶⁶

Bygherren har bevisbyrden for, at entreprenøren er forsinket, jf. bl.a. KFE 2020.393 VBA. Det gælder både efter den almindelige obligationsret og efter vedtagelse af entrepriserettens AB-vilkår.⁶⁷

⁵⁷ Jf. Gomard, Bernhard, *Obligationsret*, 2. del, 3. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2003, s. 13 (herefter ”Gomard, *Obligationsret*, 2. del”).

⁵⁸ Jf. Bryde Andersen, *Lærebog i obligationsret I*, s. 93.

⁵⁹ Jf. Iversen, *Obligationsret*, 1. del, s. 164 f.

⁶⁰ Jf. Hansen, TfR 2011.443, s. 446.

⁶¹ Jf. Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 447 f.; Schmidt Pedersen, Bo, TBB 2011.555: *Tidsstyringer i byggerier* (herefter ”Schmidt Pedersen, TBB 2011.555”).

⁶² Jf. Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 451.

⁶³ Som er enslydende med den tilsvarende bestemmelse i AB 92 § 25, stk. 1.

⁶⁴ Jf. Iversen, Torsten, *Obligationsret*, 2. del, 5. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2019, s. 261 (herefter ”Iversen, *Obligationsret*, 2. del”).

⁶⁵ Jf. Boesgaard m.fl., *AB 18 for praktikere*, s. 297; Hansen, *Det entrepriseretlige hjemmelsproblem*, s. 312; Mortensen og Christiansen, TBB 2016.696.

⁶⁶ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 447.

⁶⁷ Jf. Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 448 og s. 452.

2.3. Tidsplaner

I entrepriseretten udarbejdes der som udgangspunkt tidsplaner for entreprisens udførelse. Hvis der er vedtaget en tidsplan mellem parterne, er entreprenøren forpligtet til at færdiggøre sit arbejde i overensstemmelse med de i tidsplanen angivne tidspunkter.⁶⁸ Tidsplanen er et vigtigt redskab ved vurderingen af, om entreprenøren er forsinket.⁶⁹

I AB 92 stilles der alene få krav til tidsplaner. Udbudsmaterialet skal indeholde en tidsplan med angivelse af start- og sluttidspunkt, jf. § 2, stk. 3.⁷⁰ Parternes aftale skal indeholde en kontraktstidsplan i overensstemmelse med udbudstidsplanen.

I AB 18 skærpes kravene til tidsplanerne.⁷¹ Udbudsmaterialet skal indeholde hovedtidsplanen, som bl.a. skal indeholde start- og sluttidspunkt, bygherreleverancer, rådgivernes aktiviteter og andre entreprenørers aktiviteter.⁷² Efterfølgende skal bygherre og entreprenør vedtage den aftalte hovedtidsplan efter § 6, stk. 2 (tidligere benævnt kontraktstidsplanen), som danner grundlag for entrepriseaftalen.⁷³ Den aftalte hovedtidsplan er herefter forpligtende for parterne.⁷⁴ Den enkelte entreprenør skal udarbejde en arbejdsplan indenfor rammerne af den aftalte hovedtidsplan. Kravene til arbejdsplanen følger af § 13, stk. 1, hvorefter planen skal overholde fristerne i den aftalte hovedtidsplan samt angive rækkefølgen for entreprenørens arbejder.⁷⁵ Det er et krav, at arbejdsplanen viser den kritiske vej.⁷⁶ Såfremt flere entreprenører skal arbejde på samme byggeprojekt skal entreprenørernes arbejde koordineres i en detailtidsplan jf. § 13, stk. 2.⁷⁷

2.4. Bygherrens beføjelser ved entreprenørens forsinkelse

Entreprenøren er i ansvarspådragende forsinkelse, når denne er forsinket uden at have ret til tidsfristforlængelse, hvilket giver bygherren en række beføjelser. Forsinkelse er misligholdelse, som ifølge den almindelige obligationsret giver bygherren ret til naturalopfyldelse, tilbageholdelse af egen ydelse, ophævelse og erstatning, såfremt betingelserne for disse beføjelser i øvrigt er opfyldte.⁷⁸ Erstatningsbeføjelsen har størst betydning i en forsinkelsessituation.⁷⁹ Der kan aftales dagbodskrav mellem parterne, jf. AB 18 § 40, stk. 4. Alternativt skal forsinkelseserstatning udmåles efter dansk rets almindelige regler. Krav om dagbod er den praktisk mest betydningsfulde

⁶⁸ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 446.

⁶⁹ Jf. Boesgaard m.fl., *AB 18 for praktikere*, s. 297.

⁷⁰ Jf. AB 92-Betænkningen s. 63; Iversen, *Entrepriseretten*, s. 129; Schmidt Pedersen, *TBB 2011.555*.

⁷¹ Jf. Severin, Mads, *TBB 2020.109: Entreprenørens ret til tidsfristforlængelse* (herefter "Severin, *TBB 2020.109*").

⁷² Jf. Jost Buch, *AB 18*, s. 73 f.

⁷³ Kravene til denne er de samme som til hovedtidsplanen i bygherrens udbud, jf. Jost Buch, *AB 18*, s. 107.

⁷⁴ Jf. Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 235.

⁷⁵ Jf. Jost Buch, *AB 18*, s. 230 ff.; Boesgaard m.fl., *AB 18 for praktikere*, s. 114 f.

⁷⁶ Jf. Jost Buch, *AB 18*, s. 239.

⁷⁷ Jf. Jost Buch, *AB 18*, s. 235 f.; Boesgaard m.fl., *AB 18 for praktikere*, s. 117 f.

⁷⁸ Jf. Bryde Andersen, *Lærebog i obligationsret I*, s. 235 f.

⁷⁹ Dette er begrundet i, at *naturalopfyldelse* næsten ingen betydning har i forsinkelsestilfælde udover muligheden for forcering, at bygherrens beføjelse til at *holde sin egen ydelse* (betaling) tilbage, er en naturlig følge af, at entreprenøren kun kan kræve betaling for præsterede ydelser, og at *ophævelse* har en meget indgribende karakter for både bygherre og entreprenøren.

misligholdelsesbeføjelse i entrepriserelation i tilfælde af forsinkelse,⁸⁰ hvorfor dette afsnit primært koncentrerer sig herom.

Bygherrens ret til dagbod kræver særskilt aftale.⁸¹ Kravet om aftale gælder både i den almindelige obligationsret og efter AB-vilkårene. Har parterne ikke truffet aftale om dagbod, finder dansk rets almindelige erstatningsregler anvendelse, jf. også AB 18 § 40, stk. 2.⁸² Dagbod anvendes som en standardiseret erstatning uden hensyntagen til det konkrete tab.⁸³

Betingelserne for at kræve dagbod er udviklet gennem retspraksis, hvilket ligger til grund for AB 18 § 40. Det kræves efter AB 18 § 40, stk. 4, at der er en *klar aftale* om en sanktionsudløsende frist og en dertil hørende dagbodssats. Derudover skal bygherren løbende have foretaget notering af overskridelsen af fristen.⁸⁴ Endelig skal bygherren have varslet dagbodskrav inden rimelig tid.

Princippet for *dagbodsberegningen* følger af AB 18 § 40, stk. 3, som bygger på voldgiftspraksis. Dagboden beregnes som udgangspunkt som en brøkdel af entrepriserammen eller et fikseret beløb pr. forsinket arbejdsdag.⁸⁵ Der kan i almindelighed kræves dagbod frem til tidspunktet for færdigmelding.⁸⁶ Bygherren har bevisbyrden for, at der er aftalt dagbod.⁸⁷

3. Entreprenørens ret til tidsfristforlængelse

Entreprenørens forsinkelse er ikke altid ansvarspådragende. Hvis entreprenøren kan bevise, at forsinkelsen skyldes bygherrens forhold eller forhold, som bygherren bærer risikoen for, kan entreprenøren være berettiget til tidsfristforlængelse.⁸⁸ Når entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse, mister bygherren sine misligholdelsesbeføjelser. Reglerne om entreprenørens ret til tidsfristforlængelse indeholder dermed implicit definitionen af begrebet ansvarspådragende forsinkelse.⁸⁹

3.1. Det obligationsretlige udgangspunkt

Såfremt bygherren og entreprenøren ikke har vedtaget AB-vilkår som en del af deres aftalegrundlag, er entreprenøren berettiget til tidsfristforlængelse i samme tilfælde, som er opregnet i AB 18 § 39,

⁸⁰ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 478; Hansen, *Det entrepriseretlige hjemmelsproblem*, s. 313; Bryde Andersen, *Lærebog i obligationsret I*, s. 387.

⁸¹ Jf. Iversen, *Obligationsret*, 2. del, s. 379.

⁸² Jf. Iversen, Torsten, *Erstatningsberegning i kontraktforhold*, 1. udgave, Forlaget Thomson, 2020, s. 551 f. (herefter Iversen, *Erstatningsberegning i kontraktforhold*).

⁸³ Jf. Erik Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 447 ff.

⁸⁴ Bygherren skal også notere den af entreprenøren krævede tidsfristforlængelse, og i hvilket omfang bygherren accepterer tidsfristforlængelse.

⁸⁵ Jf. Erik Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 454 ff.

⁸⁶ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 500.

⁸⁷ Jf. eksempelvis KFE 1994.44 VBA, hvor bygherren ikke havde løftet bevisbyrden for, at der var aftalt dagbod mellem parterne.

⁸⁸ Entreprenøren har også ret til tidsfristforlængelse, såfremt forsinkelsen skyldes de øvrige omstændigheder oplyst i AB 18 § 39, stk. 1, herunder som følge af bygherrens ændringsret, force majeure, usædvanligt vejrlig og offentlige påbud eller forbud, samt øvrige omstændigheder, der ikke skyldes entreprenørens forhold.

⁸⁹ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 447.

stk. 1, litra a-e, idet denne opregning dog ikke er udtømmende.⁹⁰ Der er hjemmel i den almindelige obligationsret for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse.⁹¹

Entreprenøren kan være berettiget til tidsfristforlængelse, såfremt forsinkelsen skyldes ændringer i arbejdet, som kræves af bygherren, bygherrens forhold eller anden entreprenørs forsinkelse, som også følger af AB 18 § 39, stk. 1, litra a og b.⁹² Det følger af almindelige obligationsretlige grundsatninger, at bygherren ikke har misligholdelsesbeføjelser, når denne selv er årsagen til entreprenørens misligholdelse.

Det er mere tvivlsomt om entreprenøren er berettiget til tidsfristforlængelse efter obligationsretten i samme omfang som det følger af AB 18 § 39, stk. 1, litra c-e, vedrørende force majeure, usædvanligt vejrlig og offentlige påbud eller forbud.⁹³ Entreprenøren vil dog som udgangspunkt være berettiget til tidsfristforlængelse som følge af disse forhold, uanset om AB 18 er vedtaget eller ej.⁹⁴ Det kan retfærdiggøres i, at det som udgangspunkt vil lægge entreprenøren mere til last at skulle forcere arbejdet end for bygherren at tåle en udskydelse af færdiggørelsen.

Reglerne om tidsfristforlængelse er en grundlæggende del af afvejningen mellem de hensyn, der gør sig gældende i entrepriseforhold. Derfor vil også individuelle kontraktvilkår, der søger at begrænse retten til tidsfristforlængelse, typisk fortolkes i overensstemmelse med de almindelige regler herom. Det ses eksempelvis i KFE 2003.33 VBA, hvor et vilkår i entreprisekontrakten begrænsede retten til tidsfristforlængelse, men hvor dette vilkår ikke kunne afskære fra tidsfristforlængelse efter de almindelige regler.

3.2. Retten til tidsfristforlængelse efter AB-vilkårene

Bygherren og entreprenøren vedtager i langt de fleste entreprisekontrakter AB-vilkår som en del af aftalegrundlaget. Det følger af disse vilkår, at entreprenøren er berettiget til tidsfristforlængelse i forskellige tilfælde opregnet i AB 18 § 39, stk. 1, litra a-e.

Grundbetingelserne for tidsfristforlængelse følger af AB 18 § 39. Følgende betingelser skal være opfyldt, førend entreprenøren har ret til og kan kræve tidsfristforlængelse:⁹⁵

- 1) Udførelsen af arbejdet skal være forsinket.
- 2) Forsinkelsen skal være forårsaget af en omstændighed omfattet af AB 18 § 39, stk. 1, litra a-e, eller andre forhold, der berettiger til tidsfristforlængelse.

Det er derfor en grundbetingelse for retten til tidsfristforlængelse, at der er *årsagssammenhæng* mellem den tidsfristforlængende omstændighed og indtrædelsen af forsinkelsen. Entreprenøren skal

⁹⁰ Jf. AB 92-Betænkningen, s. 103.

⁹¹ Jf. Iversen, *Entrepriseretten*, s. 447; Hørlyck, *Entreprise – AB 18*, s. 427; Steffensen og Keller, TBB 2019.754.

⁹² Jf. Iversen, TBB 2003.480, s. 484; Iversen, *Entrepriseretten*, s. 468.

⁹³ Begrundelsen for denne tvivl findes i, at vilkårene tilgodeser entreprenøren i højere grad end bygherren, idet bygherren altid må bære risikoen, også ved tilfældige og uforudselige forhold.

⁹⁴ Jf. bl.a. U 1932.725 (1) H.

⁹⁵ Jf. Boesgaard m.fl., *AB 18 for praktikere*, s. 282; Jost Buch, *AB 18*, s. 507.

påvise, at omstændigheden har *forårsaget* forsinkelsen.⁹⁶ Når dette er tilfældet, kan entreprenøren være berettiget til tidsfristforlængelse.

De tidsfristforlængende forhold er opregnet i AB 18 § 39, stk. 1, litra a-e. Opregningen er ikke udtømmende,⁹⁷ men tilnærmelsesvist alle tidsfristforlængende omstændigheder kan henføres til de opregnede tilfælde.⁹⁸

Bygherrens krævede ændringer i arbejdet, jf. AB 18 § 23, jf. litra a. Hvis forsinkelsen er forårsaget af bygherrens forhold eller en anden sideordnet entreprenørs forsinkelse, jf. litra b. Når udefrakommende omstændigheder, som det på forhånd er klart, at entreprenøren ikke kan afværge, forsinker arbejdet (*force majeure*), jf. litra c. Hvis der forekommer vejrlig i væsentligt større omfang, end det er sædvanligt for den pågældende årstid og egn, jf. litra d. Forsinkelse som følge af offentlige påbud eller forbud, som ikke skyldes entreprenørens egne forhold, jf. litra e.

3.3. Entreprenørens reklamationspligt

AB 18 § 39, stk. 4 indeholder en reklamationsregel, hvorefter entreprenøren *snarest muligt* skal give bygherren skriftlig meddelelse om den krævede tidsfristforlængelse samt årsagen hertil. Kravet om entreprenørens reklamationspligt giver bygherren mulighed for at vurdere situationen når forsinkelsen indtræder, så denne kan tage stilling til kravets berettigelse. Reglen må dog hovedsageligt forstås som en bevisregel. Heraf følger, at entreprenøren ikke nødvendigvis mister retten til at kræve tidsfristforlængelse, såfremt denne ikke reklamerer ”snarest muligt”.

Entreprenørens manglende eller sene reklamation kan medføre, at entreprenøren mister muligheden for at godtgøre tidsfristforlængelsens berettigelse,⁹⁹ jf. bl.a. TBB 2015.183 VBA, hvor entreprenørens manglende reklamation og vedvarende passivitet overfor bygherrens ændring af tidsplaner medførte, at entreprenøren ikke var berettiget til tidsfristforlængelse.

4. Tidsfristforlængelse som følge af bygherrens forhold

4.1. Bygherrens forhold

Ordlyden i bestemmelsen i AB 18 § 39, stk. 1, litra b, første led, er som følger: ”Entreprenøren har ret til forlængelse af tidsfrister, når arbejdets udførelse forsinkes som følge af: bygherrens forhold”.¹⁰⁰

Begrebet *bygherrens forhold* er ikke defineret i AB 18, men begrebet er bredt og dækker over adskillige og forskelligartede situationer. I AB 18-Betænkningen er anført eksempler på hvad der kan

⁹⁶ Jf. Hørlyck, *Entreprise* – AB 18, s. 427.

⁹⁷ Jf. AB 92-Betænkningen, s. 103; Iversen, *Entrepriseretten*, s. 500; Hørlyck, *Entreprise* – AB 18, s. 426; Jost Buch, AB 18, s. 507.

⁹⁸ Det er alene helt *specielle* tilfælde, der vil kunne give entreprenøren ret til tidsfristforlængelse ud over de oplistede i AB 18 § 39, stk. 1, litra a-e, jf. Jost Buch, AB 18, s. 507.

⁹⁹ Jf. Boesgaard m.fl., AB 18 for praktikere, s. 294 f.

¹⁰⁰ Indholdsmæssigt svarer bestemmelsen til AB 92 § 24, stk. 1, nr. 2, første led.

forstås som bygherrens forhold, hvor mangelfuld sikkerhedskoordinering i fællesområder eller bygherrens standsning af entreprenørens udførelse af vinterforanstaltninger anføres.¹⁰¹ Disse eksempler er meget snævre og konkret formuleret. I AB 92-Betænkningen anføres, at bestemmelsen bl.a. kan dække over ”uforudsete forhold for hvilke bygherren bærer forsinkelsesrisikoen, samt tilfælde, hvor entreprenøren med rette standser arbejdet som følge af manglende betaling fra bygherrens side.”¹⁰² I begge betænkninger er det alene tilsigtet at nævne eksempler på forhold, der kan omfattes af bestemmelsen. Hvad der kan henregnes til bygherrens forhold må fastlægges efter indholdet af bygherrens forpligtelser og voldgiftspraksis herom.

Bygherrens opfyldelse af sine forpligtelser kan være af afgørende betydning for, om entreprisen kan udføres rettidigt. Hvilket forpligtelser bygherren har i den konkrete byggesag, må afgøres efter parternes aftale, AB-vilkårene eller den almindelige entrepriseret.¹⁰³

4.1.1. Mangler ved projektmateriale

Entreprisekontrakter indeholder oftest komplekst kontraktmateriale, der i almindelighed har betydelig retskildemæssig autoritet, når tvisten skal afgøres i forholdet mellem parterne. Dette gælder både de juridiske vilkår og de tekniske beskrivelser og specifikationer.¹⁰⁴

Det er i teorien diskuteret, hvorvidt mangelfuldt projektmateriale er omfattet af AB 18 § 39, stk. 1, litra a, vedrørende *bygherrens ændringsret* eller litra b, vedrørende *bygherrens forhold*. Der er inkongruens mellem vurderingen heraf i AB 92-Betænkningen,¹⁰⁵ AB 18-Betænkningen¹⁰⁶ og i den entrepriseretlige litteratur.¹⁰⁷ Bestemmelsen i litra b sigter dog på alle bygherreforårsagede forsinkelser, hvorfor fejlagtigt projektmateriale kan henhøre under bygherrens forhold.¹⁰⁸

Det følger af AB 18 § 4, stk. 2, at *udbudsmaterialet* skal være entydigt formuleret og udformet således, at der er klarhed over ydelser og vilkår (entydighedskravet).¹⁰⁹ Udbudsmaterialet skal give en klar forståelse af opgaven samt de omfattede ydelser.¹¹⁰

I TBB 2014.975 VBA var udbudsmaterialet ”ufuldstændigt, idet en række detailspørgsmål, som var af stor betydning for bygherren... ikke var afklaret, inden arbejdet gik i gang.” Entreprenøren blev tilkendt tidsfristforlængelse bl.a. begrundet i det ufuldstændige udbudsmateriale.

¹⁰¹ Jf. AB 18-Betænkningen, s. 150

¹⁰² Jf. AB 92-Betænkningen, s. 104.

¹⁰³ Såfremt entreprisen udføres som totalentreprise, påtager totalentreprenøren sig projekteringsforpligtelsen, jf. afsnit 1.3.3, hvorfor denne betegnes som bygherren.

¹⁰⁴ Jf. Hansen, TfR 2011.443, s. 455.

¹⁰⁵ Det følger af AB 92-Betænkningen, s. 104, at det alene er bygherrens krav om *ændringer*, der giver adgang til tidsfristforlængelse efter AB 92 § 24, stk. 1, nr. 1.

¹⁰⁶ Det følger af AB 18-Betænkningen, s. 150, at tilfælde, hvor en ændring er forårsaget af et mangelfuldt projekt også er omfattet af AB 18 § 39, stk. 1, litra a.

¹⁰⁷ Det anføres af Iversen, Entrepriseretten, s. 449, at AB 92 § 24, stk. 1, nr. 1, alene vedrører projekt*ændringer* og ikke projekt*fejl*. Modsat argumenterer Jost Buch, AB 18, s. 514 f., for, at projektfejl skal subsumeres under AB 18 § 39, stk. 1, litra a.

¹⁰⁸ Jf. Hørlyck, Entreprise – AB 18, s. 435.

¹⁰⁹ Bestemmelsen svarer i det væsentlige til AB 92 § 2, stk. 2, jf. AB 18-Betænkningen, s. 149.

¹¹⁰ Jf. AB 18-Betænkningen, s. 67 f.; Skovsgaard, Entreprenørens ekstraarbejder, s. 38 f.

Tilsvarende fandt voldgiftsretten, at udbudsmaterialet var utilstrækkeligt i KFE 2020.71 VBA, TBB 2009.485 VBA, TBB 2008.418 VBA og TBB 2002.59 VBA. Konsekvensen var forsinkelse, og at entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelse.

Hvis der er *fejl i projektmaterialet*, kan dette henføres til bygherrens forhold.

I TBB 2021.348 VBA var entreprenøren forsinket bl.a. begrundet i ”de problemer med statikken, der bevirkede at byggeriet af 2 trappekerner TRP01 og TRP05 blev standset af BH”. Dette forstås som fejl(beregninger) i projektmaterialet, hvilket bevirkede byggestop samt behov for genopretning af andre dele af projektet. Forsinkelsen måtte bygherren bære ansvaret for.

I KFE 2021.208 VBA tilkendte voldgiftsretten entreprenøren tidsfristforlængelse for visse forsinkelser begrundet i fejlprojektering, hvilket kunne henføres til bygherrens forhold. Entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelsen på trods af, at aftalen mellem entreprenøren og bygherren indebar en granskningsperiode, hvorefter entreprenøren skrev under på, at denne ved gennemgang og granskning ikke havde konstateret fejl eller mangler i aftalegrundlagets enkelte dokumenter. Kendelsen viser, at entreprenørens granskning af projektmaterialet ikke afskærer, at forsinkelser som følge af fejl i projektet kan berettige til tidsfristforlængelse.¹¹¹

Fejl i projektmaterialet medførte tillige forsinkelser i TBB 2021.149 VBA,¹¹² TBB 2014.773 VBA og TBB 2010.279 TBA, som gav entreprenøren ret til tidsfristforlængelse.

Såfremt visse forhold *ikke fremgår af projektmaterialet*, altså er udeladt, kan dette henregnes til bygherrens forhold.

I TBB 2021.149 VBA fandt voldgiftsretten, at der manglede visse forskrifter i projektmaterialet. Bygherren havde i sagen truffet bestemmelse om brug af fugtfølsomme materialer, men denne havde på trods heraf ikke anført noget i projektmaterialet om særlig afdækning af byggeriet under opførelsen. Der skete omfattende opfugtning af byggeriet med efterfølgende affugtning og fjernelse af skimmelsvamp til følge, som medførte forsinkelse. Bygherren fandtes at være ansvarlig for forsinkelsen med 1/3. Entreprenøren var ansvarlig for forsinkelsen med 2/3, idet denne ”burde have været bekendt med, at porebeton optager fugt og bør afdækkes...” Kendelsen viser både, at udeladelserne i projektmaterialet henregnes under bygherrens forhold, og at entreprenørens viden eller burde viden kan have indflydelse på ansvarsfordelingen, således at entreprenøren også kan risikere at bære ansvaret for dele af forsinkelsen.

Voldgiftsretten fandt også, at nødvendige forhold ikke fremgik af projektmaterialet i TBB 2016.861 VBA, TBB 2012.561 VBA,¹¹³ TBB 2011.737 VBA, TBB 2008.418 VBA og TBB 2002.329 VBA. Forsinkelserne som følge heraf berettigede entreprenøren til tidsfristforlængelse.

Det kan henføres til bygherrens forhold, såfremt der er *uklarheder* i projektmaterialet.

¹¹¹ Længden på den berettigede tidsfristforlængelse opgjorde voldgiftsretten skønsmæssigt, hvor det kan have påvirket entreprenørens krav negativt, at entreprenøren forinden havde gransket projektet. Voldgiftsretten anfører dog ikke noget herom.

¹¹² Den af bygherrens rådgivere udarbejdede arkitekt- og ingeniørtegning for tagkonstruktionen fandtes uanvendelig.

¹¹³ Manglede afsætningsdata i det oprindelige projekt havde medført en vis mindre forsinkelse af entreprenørens arbejder.

Dette ses eksempelvis i TBB 2019.142 VBA, hvor entreprenøren havde påtaget sig opførelsen af 7 rækkehuse. Her udtalte voldgiftsretten, at ”som følge af en række uklarheder i projektmaterialet opstod forsinkelser i elementleverancen, og at [E] var berettiget til at kræve tidsfristforlængelse på grund af denne forsinkelse.”

4.1.2. Forsinket projektmateriale

Det forudsættes efter AB 18, at udførelsesprojektet først bliver endeligt færdiggjort efter entrepriseaftalens indgåelse. Derudover kan entrepriseaftalen blive indgået på grundlag af et *tidligt udbud*, hvilket indebærer, at projektmaterialet ikke er færdigudarbejdet.¹¹⁴

Det er omfattet af bygherrens forhold, såfremt udførelsesprojektet ikke er færdigudarbejdet, og projektmaterialet fremkommer så sent, at det forårsager forsinkelse for entreprenøren. Dette ses i TBB 2011.737 VBA, hvor en facadeentreprise blev forsinket bl.a. som følge af, at der manglede nødvendigt projektmateriale.

Tilsvarende i TBB 2008.406 VBA, hvor detailprojekteringen af altaner ikke forelå ved arbejdets begyndelse. Det medførte, at entreprenøren ikke kunne vide hvilken udformning, afdækningerne skulle have, samt hvilke mængder, der skulle bestilles. Entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelse for forsinkelsen.

4.1.3. Mangelfulde tidsplaner og utilstrækkelig planlægning samt koordinering

Kravene til udarbejdelse af tidsplaner følger af afsnit 2.3. Hovedtidsplanen skal opfylde kravene i AB 18 § 4, stk. 4, og denne bliver til den aftalte hovedtidsplan (kontraktstidsplanen), jf. § 6, stk. 2.¹¹⁵ Kontraktstidsplanen er bindende for parterne, og forsinkelsesansvaret bygger på fristerne heri.¹¹⁶

De af bygherren udarbejdede *tidsplaner* for projektet kan være mangelfulde. Dette kan påvirke entreprenørens arbejder, eksempelvis i opstarten efter byggestop. Dette var tilfældet i TBB 2021.348 VBA, hvor ”den indrømmede tid til opstart er væsentligt for kort, idet der i takt med åbning af byggeriet på afgrænsede områder var behov for en fornyet planlægning af produktionen.” Her blev entreprenøren tilkendt tidsfristforlængelse bl.a. for den for korte periode til opstart i tidsplanen efter det af bygherren beordrede byggestop.

Bygherren har ansvaret, hvis kontraktstidsplanen *ikke er realistisk* for entreprenøren at følge. I TBB 2014.975 VBA var tidsplanen fra begyndelsen stram, hvilket indgik i vurderingen af entreprenørens ret til tidsfristforlængelse. I lighed hermed påvirkede det bedømmelsen af entreprenørens ret til tidsfristforlængelse i TBB 2008.406 VBA, at den tid, der var fastsat til udførelse af arbejderne var *meget kort*, hvorfor entreprenøren kun i begrænset omfang kunne afbøde forsinkelser.

¹¹⁴ Jf. Jost Buch, AB 18, s. 521.

¹¹⁵ Kontraktstidsplanen vedtages mellem parterne med eventuelle ændringer, som parterne aftaler under kontraktforhandlingerne.

¹¹⁶ Jf. Hørlyck, Entreprise – AB 18, s. 85 og 235.

Bygherren er forpligtet til at *koordinere og forestå planlægning* af entreprenørerne, jf. AB 18 § 13, stk. 2. Bygherrens mangelfulde udførelse heraf kan være misligholdelse af bygherrens forpligtelser.

I TBB 2021.790 VBA måtte entreprenøren afbryde visse facadearbejder, idet der i stedet skulle udføres belægningsarbejder. Derudover kunne entreprenørens afsluttende facadearbejder kun foregå i morgen-timerne, idet byggeriets butikker var åbnet før afslutningen af facadearbejder. Dette kunne begrundes i bygherrens mangelfulde planlægning af byggeriet og faserne i tidsplanen, som medførte forstyrrelser og dårligere vilkår for entreprenørens arbejder. Entreprenøren blev forsinket, hvilket kunne henføres til bygherrens forhold.

Bygherrens ansvar for planlægning og koordinering ophører ikke når byggeprojektet starter op, idet bygherren vil være forpligtet til at *varetage byggestyringen*. Bygherren er forpligtet til at varetage tilsynsfunktionerne, jf. AB 18 § 28, hvilket både gælder byggeledelse og fagtilsyn, jf. AB 18 § 2, stk. 5.

Det ses i TBB 2021.790 VBA, at bygherrens koordineringsforpligtelser også gælder på byggepladsen. I sagen bestod koordineringsfejl i, at entreprenørens kran i perioder skulle vige for bygherrens kran og andre arbejder på et tilstødende byggeri. Dette medførte forsinkelser, for hvilke entreprenøren blev tilkendt tidsfristforlængelse. Tilsvarende i TBB 2018.131 VBA, hvor bygherren ikke havde varetaget byggestyringen og koordineringen af entreprenørerne.¹¹⁷

Omvendt blev entreprenøren ikke tilkendt tidsfristforlængelse i KFE 2016.1 VBA. Der var i perioder problemer med både byggeledelsen og koordineringen. Begrundelsen for, at entreprenøren ikke havde ret til tidsfristforlængelse var at ”en række af de problemer, der løbende opstod som følge heraf, hurtigt blev løst af [BH]”.

4.1.4. Forsinket byggestart

Hvis bygherrens forhold udskyder påbegyndelsen af byggeriet, kan entreprenøren være berettiget til tidsfristforlængelse.¹¹⁸ Den forsinkede byggestart kan være begrundet i forskellige omstændigheder, herunder eksempelvis manglende byggetilladelse, hvilken påhviler bygherren at tilvejebringe, jf. AB 18 § 20, stk. 1.

Forsinket byggestart ses i TBB 2020.179 VBA, hvor entreprenøren blev tilkendt tidsfristforlængelse i 60 dage. Den forsinkede byggestart var bl.a. begrundet i behovet for afklaring af projekt materialet.

I TBB 2018.649 VBA var der forsinkelser i opstartsfasen på grund af rådgiverens manglende foretagelse af projekteringsforpligtelsen, som det påhvilede denne at foretage.

Dette gør sig også gældende for langvarig sagsbehandling i forbindelse med byggetilladelse. Det ses i TBB 2017.755 VBA, at forsinkelse med sagsbehandlingen bl.a. resulterede i en senere

¹¹⁷ Tilsvarende i KFE 2000.34 VBA, da ”det havde påvirket hele byggeriets forløb, at der havde været arbejdet under et stort tidspres og under meget hektiske forhold, hvilket havde bevirket, at byggeledelsen i nogen grad havde sluppet styringen og koordineringen af de mange fagentrepriser.”

¹¹⁸ Jf. Hørlyck, Entreprisen – AB 18, s. 435.

byggestart.¹¹⁹ Byggestarten var også forsinket som følge af bygherrens manglende forsøg på at få en anden entreprenør til at genoptage forcering af sit arbejde.¹²⁰

4.1.5. Uforudsete jordbundsforhold, fortidsminder og forurening

Bygge- og anlægsarbejder indebærer ofte arbejder i jordbunden. I Danmark vil uforudsete jordbundsforhold oftest bestå i blød bund på byggegrunden, hvilket eksempelvis kan nødvendiggøre dybere pilotering end forventet. Byggegrunden kan også indeholde uforudsete gamle bygningsdele, der må fjernes, eller fortidsminder, som må undersøges. Yderligere kan der blive konstateret uforudset forurening i jorden.¹²¹

Klarhedskravene til udbudsmaterialet gælder også i relation til oplysninger om jordbundsforholdene, jf. AB 18 § 26, stk. 3. Entreprenøren kan med hjemmel i AB-vilkårene forvente, at bygherren har givet fyldestgørende oplysninger om jordbundsforholdene.¹²²

I ældre voldgiftspraksis er uforudsete jordbundsforhold blevet anset for at udgøre force majeure.¹²³ Dette er anderledes i senere voldgiftspraksis, idet både uforudsete jordbundsforhold, fortidsminder og forurening findes at henhøre til bygherrens forhold. Det kan begrundes i, at uforudsete eller vanskelige jordbundsforhold *kan* være ekstraordinære, men dog ikke kan sidestilles med usædvanlige naturbegivenheder, brand, krig osv.,¹²⁴ og at bygherren som ejer både har valgt, og haft mulighed for at undersøge, byggegrunden.¹²⁵

Jordbundsforholdene viser sig ofte anderledes end forventet, hvilket kan forsinke entreprenørens arbejde. I KFE 2019.97 VBA var der grundlag for tidsfristforlængelse bl.a. som følge af fund af en brønd, som forsinkede arbejderne.

Det fremgår også af TBB 2013.312 VBA, at hindringer i jorden er bygherrens risiko. Sagen vedrører opgravning og hugning i gammelt betonaffald. Voldgiftsretten udtaler kort, at kravet vedrører hindringer i jorden, og at dette er bygherrens risiko.

Byggeriets fremdrift blev væsentligt vanskeliggjort i TBB 2012.368 VBA. Ingen af parterne kunne på forhånd forudse forhold vedrørende de i sagen manglende, ændrede og atypiske fundamenter og manglende styrke i jordbunden, hvis udbedring forårsagede forsinkelse. Forholdene var bygherrens risiko, og entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelse.

¹¹⁹ Tilsvarende i TBB 2003.175 VBA, hvor manglende byggetilladelse medførte at arbejdet på byggeriet måtte stilles i bero indtil udstedt byggetilladelse.

¹²⁰ En sådan forcering fandtes at have været mulig.

¹²¹ Jf. Iversen, Entrepriseretten, s. 362 f.; Skovsgaard, Entreprenørens ekstraarbejder, s. 115.

¹²² Jf. Hørlyck, Entrepriseretten – AB 18, s. 321 f.

¹²³ Det følger eksempelvis af KFE 1982.277 VBA, KFE 1982.42 VBA, FE 1982.23 VBA, KFE 1981.24 VBA, KFE 1981.8 VBA. I kendelsen KFE 1982.277 VBA havde entreprenøren påtaget sig et havnearbejde, som blev afleveret med næsten to års forsinkelse. Voldgiftsretten tilkendte entreprenøren tidsfristforlængelse som følge af bundvanskeligheder, som blev kvalificeret som force majeure.

¹²⁴ Hvilket udgør indholdet af bestemmelsen om force majeure i AB 18 § 39, stk. 1, litra c.

¹²⁵ Bygherrens undersøgelse af byggegrunden følger af dennes forpligtelse til i udbudsmaterialet at oplyse om forhold af betydning for entreprenørens tilbud, jf. AB 18 § 4, stk. 6 og 7. Bygherren vælger ofte de mere omfattende undersøgelser om jordbundsforholdene fra begrundet i økonomiske årsager, jf. Skovsgaard, Entreprenørens ekstraarbejder, s. 115.

Som anført ovenfor, har bygherren også risikoen for, at udbudsmaterialet indeholder de nødvendige oplysninger om *forurening*.

I TBB 2016.844 VBA blev arbejderne forsinket som følge af konstateret jordforurening. Forsinkel- sen var bl.a. begrundet i, at ”godkendelse vedrørende klasse 1-jord ikke forelå til tiden, og der var forurening i et andet omfang end forudsat i kontrakten, hvilket medførte en af miljøtilsynet nøje styret graveproces, hvor man afgravede lagvis i afgrænsede felter.” Entreprenøren var berettiget til tidsfristforlængelse på denne baggrund.¹²⁶ Det kunne tillige tilskrives bygherrens forhold, at der viste sig forurening på ejendommen i TBB 2000.184 VBA.¹²⁷

Findes der *spor af fortidsminder*¹²⁸ under entreprenørens arbejder, skal arbejderne standses i det om- fang, de berører fortidsmindet, jf. museumslovens § 27, stk. 2.¹²⁹ Arbejdets standsning som følge af fund af fortidsminder er bygherrens risiko.

I TBB 2003.368 VBA blev entreprenøren forsinket af det arkæologiske arbejde ved fund af fortids- minder. I sagen burde hverken bygherren eller entreprenøren have forudset fortidsminder i området for udgravningen til fjernrør, idet Skov- og Naturstyrelsen havde meddelt, at der ikke var risiko her- for. Bygherren måtte bære risikoen for forsinkelsen.

4.1.6. Forhold vedrørende byggepladsen

Det er bygherrens forpligtelse at levere en byggeplads i *sædvanlig stand*, medmindre andre krav eller forhold er angivet i udbudsmaterialet.¹³⁰ Bygherren kan efter aftale være forpligtet til at foretage bestemte handlinger i relation til byggeplads.

Der kan være konkrete forhold vedrørende byggepladsen, som bygherren forud for projektets start er vidende om, men som denne er *forsinket med løsningen af*.

I TBB 2020.179 VBA måtte hovedårsagen til entreprenørens forsinkelse på mere end syv måneder findes i ”den betydelige omlægning og flytning af ledninger og kabler, som var placeret i eller om- kring det fremtidige projekt.” Denne flytning burde være foretaget forud for entreprenørens ar- bejde.¹³¹ Voldgiftsretten lagde til grund, at ”der i perioder ikke kunne udføres arbejde af [E], idet man afventede færdigprojektering eller forhandling med ledningsejere eller omlægning af lednin- gerne”. Ledningsomlægningerne foregik løbende fra projektets start, og indtil kort før aflevering, og forsinkelsen som følge heraf var bygherrens ansvar.

Det kan henføres til bygherrens forhold, såfremt *forudsætningerne på byggepladsen ændres* i forhold til det forudsatte i udbudsmaterialet. Dette var tilfældet i TBB 2021.790 VBA. For det første havde

¹²⁶ Dette ændredes ikke af, at det forud for kontraktindgåelsen havde været drøftet, at der kunne være forurening på grunden, da disse oplysninger ikke fremgik af kontraktgrundlaget.

¹²⁷ Det ændrede ikke vurderingen, at bygherren forinden arbejdets påbegyndelse havde foretaget undersøgelser af, om ejendommen var miljømæssigt forurennet.

¹²⁸ Ved fortidsminder forstås ethvert fortidsminde i overensstemmelse med lovbekendtgørelse nr. 358 af 8. april 2014 (Museumsloven), og som i øvrigt er opregnet i Bilag 1 til samme lov.

¹²⁹ AB 18-Betænkningen, s. 94; Jost Buch, AB 18, s. 526 f.

¹³⁰ Jf. Iversen, Entrepriseretten, s. 190; Jost Buch, AB 18, s. 248.

¹³¹ Det var bygherrens forpligtelse at indgå aftale med ledningsejerne, og de fysiske arbejder med flytning af lednin- gerne blev udført af en anden entreprenør.

bygherren opført et parkeringshus på nabofeltet til byggepladsen, som oprindeligt var udpeget som byggepladsområde. Dette fik afgørende betydning for indretning og logistik på pladsen, herunder i forhold til tilkørselsforhold, kranplaceringer og krantyper. For det andet afbrød bygherren opstilling af stilladser til facadearbejder. Endelig skulle der etableres en flugtvej, hvilket begrænsede transportmulighederne på byggepladsen. Disse ændrede forudsætninger på byggepladsen, og de deraf følgende forsinkelser for entreprenøren, var forårsaget af bygherren.

Det er bygherrens forpligtelse at sørge for, at de *stikledninger*, der er nødvendige for at forsyne byggepladsen med afløb, el, gas, vand og varme, er etableret, jf. AB 18 § 15, stk. 2 og stk. 3. Medmindre andet er aftalt, er det dog entreprenøren, der skal levere disse ydelser. Aftales det, at bygherren skal levere eksempelvis varme og el, og er denne leverance forsinket, vil det resultere i bygherrens misligholdelse.

I TBB 2019.142 VBA blev færdiggørelsen forsinket som følge af forsinkelse med tilslutning af fjernvarme, som bygherren efter aftale skulle levere. Den manglende fjernvarme medførte forsinkelse med udtørring af rækkehuse. Bygherren havde misligholdt sin forpligtelse, hvorfor forsinkelsen var bygherrens ansvar.

Lignende i TBB 2018.649 VBA, hvor bygherren bl.a. var forpligtet til at levere byggestrøm, herunder strøm til de monterede modulkabser. I sagen viste den eksisterende strømkilde sig ikke at være tilstrækkelig, hvilket medførte forsinkelser. Den manglende strøm skyldtes bygherrens forhold, og entreprenøren blev tilkendt tidsfristforlængelse for en del af forsinkelsen.¹³²

4.1.7. Forudsete eller uforudsete forhold vedrørende eksisterende bygninger

Der kan være forhold ved eksisterende bygninger, som ikke fremgår af udbudsmaterialet eller projektmaterialet i øvrigt, hvorfor entreprenøren ikke på forhånd kunne forudse disse.¹³³ Uanset om bygherren fandtes at have eller burde have kendskab til pågældende forhold, må bygherren bære risikoen herfor.

Dette ses i TBB 2020.80 VBA.¹³⁴ I sagen fremgik det ikke af udbudsmaterialet, at der var asbestforekomster. Entreprenøren konstaterede asbest i bygningen, og fjernelsen heraf medførte forsinkelse. Voldgiftsretten udtalte, at ”Forekomsten af asbest er derfor at anse som bygherrens forhold, jf. AB 92 § 24, stk. 1, nr. 2, og der er da også meddelt [E] tidsfristforlængelse som følge af asbestforekomsten.”

Det var tillige bygherrens risiko, at der under arbejdets udførelse i TBB 2002.59 VBA blev konstateret tilstedeværelse af asbest, hvilket afbrød entreprenørens arbejde.

Entreprenøren stødte på uforudsete forhold ved eksisterende bygninger i TBB 2008.418 VBA. Dette skete i forbindelse med ombygning af et eksisterende byggeri samt renovering af facaden herpå. Under arbejdet kunne entreprenøren konstatere en uforudset armeret betonplade med underliggende

¹³² I en ældre afgørelse, UfR 1974.583 V, kunne den utilstrækkelige strømforsyning tillige henføres til bygherrens forhold.

¹³³ Dette har særligt relevans i forbindelse med renovering eller om- og tilbygning, men også ved eksempelvis nedrivning.

¹³⁴ Tvisten vedrører ekstra betaling i forbindelse med forsinkelsen.

fundamenter under terræn langs østfacaden. Hverken bygherren eller entreprenøren havde eller burde have kendskab til betonpladen, men voldgiftsretten fandt, at ”forekomsten af en sådan hindring er en bygherrerisiko.” Entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelse som følge heraf, og som følge af ”uforudsete forhold i forbindelse med nedtagning af den eksisterende beklædning.” Begge forhold kunne henføres til bygherrens forhold.

I samme sag opstod der fugtproblemer i en bygning, hvilket forhindrede påbegyndelsen af montering af paneler. Idet ”der ikke er forelagt voldgiftsretten oplysninger, der sandsynliggør, at [E] er skyld i fugtproblemerne, finder voldgiftsretten, at disse problemer er en normal bygherrerisiko.” Entreprenøren havde krav på tidsfristforlængelse for denne forsinkelse.

4.1.8. Bygherreleverancer

Bygherren kan påtage sig at levere materialer, herunder både til byggepladsen og til byggeriet. Dette kan være materialer produceret af bygherren selv eller materialer fremskaffet fra tredjemand. Når bygherren har påtaget sig en sådan biforpligtelse, kan forsinkelse af eller mangler ved bygherreleverancen efter omstændighederne forårsage forsinkelse for entreprenøren.¹³⁵

Bygherren var forpligtet til at levere en *leverance på byggepladsen* i TBB 2019.48 VBA. Mellem entreprenøren og bygherren opstod der tvist om, hvem der var ansvarlig for, at der ikke var den i projekt materialet forudsatte adgang til lejligheder som følge af manglende opsætning af nøgleboks. Dette resulterede i, at entreprenøren blev forhindret i at få adgang til de altaner, denne skulle renovere. Den manglende adgang medførte forsinkelse, som bygherren fandtes at være ansvarlig for.¹³⁶

Bygherren kan ligeledes påtage sig levering af materialer til *byggeprojektet*. I TBB 2011.113 VBA opstod bl.a. tvist om ansvaret for forsinkelse af mureentreprisen ved tagarbejdet på en fredet ejendom. Bygherren skulle levere rygning- og skotrendesten, hvilket blev forsinket. Entreprenørens forsinkelse skyldtes dermed den manglende levering af sten, hvilket bygherren havde ansvaret for.¹³⁷

Det kan i henhold til forsinkelse sidestilles med en bygherreleverancer, hvis *bygherren ønsker anvendelse af specifikke materialer*. I TBB 2014.975 VBA havde entreprenøren ikke være i stand til levere døre til huset, idet bygherren havde krævet bestilling af hængsler til dørene fra Italien, hvilke havde lang leveringstid. Entreprenøren blev som følge heraf forsinket, da denne ikke kunne indsætte dørene, hvilket berettigede entreprenøren til tidsfristforlængelse.

En vis mindre forsinkelse af entreprenørens arbejder måtte henregnes til bygherrens forhold i TBB 2012.561 VBA, hvilket var begrundet i bygherrens forsinkede levering af lampehuse.

Desuden kan *udførelsen af en fase i byggeriet* være en bygherreleverance. Det følger af TBB 2012.683 VBA, at bygherrens forsinkelse med afslutning af en fase af byggeriet kan berettigede entreprenøren til tidsfristforlængelse, når forsinkelsen har påvirket de efterfølgende arbejder og byggeriets

¹³⁵ Jf. Iversen, Entrepriseretten, s. 190 f.

¹³⁶ Forsinkelsen fandtes ikke at skyldes entreprenørens forhold, idet denne alene var forpligtet til at indhente forsikringsgodkendelse af nøgleboksen, hvilket var sket.

¹³⁷ Tilsvarende for bygherrens for sene levering af spær i UfR 1974.583 V, hvor det dog ikke fandtes muligt konkret at vurdere leveringens indflydelse på den samlede forsinkelse.

fremdrift. I sagen fandt voldgiftsretten dog ikke, at entreprenøren havde godtgjort, at den forsinkede bygherreleverance havde haft tilstrækkelig forsinkende indflydelse på entreprenørens arbejder.

4.1.9. Forsinkede eller manglende projektafklaringer

Bygherren (eller bygherrens rådgiver) er forpligtet til at afklare entreprenørens forespørgsler vedrørende projektet, såfremt projektmaterialet ikke giver entreprenøren tilstrækkelige oplysninger.¹³⁸ Bygherrens forsinkede eller manglende projektafklaringer kan forårsage entreprenørens forsinkelse.¹³⁹

I KFE 2021.35 VBA blev entreprenøren tilkendt tidsfristforlængelse begrundet i rådgivers forsinkede besvarelser af entreprenørens tekniske forespørgsler vedrørende projektet. Herved blev byggeriets fremdrift hindret, og de manglende besvarelser havde direkte indflydelse på tidsplanen. Tilsvarende i TBB 2021.348 VBA, idet entreprenøren blev forhindret i at afgive bestillinger på specialfremstillede materialer.¹⁴⁰

I TBB 2018.649 VBA var der en tvist mellem entreprenøren og bygherren om, hvem der fandtes at have projekteringsansvaret for forskellige forhold, herunder for langsgående stålbjælker. Den manglende afklaring af tvisten forårsagede i sig selv en forsinkelse i opstartsfasen, idet ingen af parterne udførte projekteringen. Projekteringsforpligtelsen fandtes at påhvile bygherren. Forsinkelsen kunne derfor tilskrives bygherrens forhold som følge af, at rådgiverne havde nægtet at foretage projektering, som det kontraktuelt påhvilede disse at foretage. I sagen blev entreprenøren desuden forsinket med montage af rummoduler, hvilket kunne henføres til bygherrens forhold som følge af ”manglende klare anvisninger fra BH’s rådgiveres side.”

Omvendt vil bygherrens rettidige besvarelse af forespørgsler vedrørende projektet tale *mod* entreprenørens ret til tidsfristforlængelse for forsinkelsen. I TBB 2019.48 VBA manglede der dokumentation for, at forsinkelsen var begrundet i bygherrens manglende projektafklaringer. Bygherren havde besvaret entreprenørens forespørgsler *uden forsinkelse*.

I samme kendelse havde entreprenøren dog ret til tidsfristforlængelse for en anden forsinket projektafklaring. Den forsinkede afklaring medførte, at entreprenørens installation af afløb skulle udføres på en anden måde end forudsat i projektmaterialet, hvilket forsinkede byggeriet. Den sene løsning på problemet med installationerne var bygherrens ansvar.

Entreprenøren blev tillige forsinket i TBB 2014.975 VBA, TBB 2012.561 VBA, TBB 2011.737 VBA, TBB 2010.279 VBA,¹⁴¹ TBB 2009.485 VBA og TBB 2008.406 VBA,¹⁴² hvilket var begrundet i forsinkede projektafklaringer, som bygherren måtte bære ansvaret for.

¹³⁸ I forholdet mellem entreprenøren og bygherren hæfter bygherren for dennes rådgiveres forsinkede eller manglende projektafklaringer, når denne forpligtelse påhviler rådgiveren.

¹³⁹ Jf. Jost Buch, AB 18, s. 520.

¹⁴⁰ Lignende i KFE 2020.71 VBA.

¹⁴¹ Hvor leverandøren indstillede produktionen af betonelementer på grund af manglende afklaring fra rådgiverne.

¹⁴² Byggeledelsen traf først på et for sent tidspunkt beslutning om at forlade en af denne anvist arbejdsmetode, som viste sig uegnet.

4.1.10. Ulovlige bygherreanvisninger

Entreprenørens forsinkelse som følge af bygherrens anvisninger om ulovlig udførelse er bygherrens ansvar. I TBB 2019.822 VBA var der opstået skade på entreprenørens arbejde.¹⁴³ Bygherren og entreprenøren blev efterfølgende uenige om udbedringsmetoden, idet entreprenøren mente, at den af bygherren anviste udbedring, var ulovlig. Udbedringsmetoden fandtes ikke lovlig at anvende, og entreprenøren var som følge heraf ”berettiget til tidsfristforlængelse med henblik på at få fastlagt, hvorledes en lovlig udbedring kunne ske”.

4.1.11. Ekstraarbejde som følge af utilstrækkeligt projektmateriale

Som anført ovenfor i afsnit 4.1.1., kan mangler ved projekt materialet berettige entreprenøren til tidsfristforlængelse i tilfælde af entreprenørens forsinkelse. Dette kan under visse omstændigheder tillige være tilfældet, såfremt manglerne medfører behov for ekstraarbejde.¹⁴⁴

Voldgiftsretten fandt det godtgjort i TBB 2021.208 VBA, at ”det på grund af utilstrækkelig projektering af wiretrækkets forløb var nødvendigt at udføre forskellige ekstraarbejder, der omfattede..., og at dette forhold må henregnes til [BH].” Entreprenøren blev forsinket og tilkendt tidsfristforlængelse som følge heraf, dog nedsat til 30 dage ud af de krævede 303 dage.

I TBB 2016.541 VBA var udførelsen af ekstraarbejder en følge af fejl mv. i projekt materialet. Kendelsen vedrørte tvist om en lang række ekstraarbejder. Voldgiftsretten udtaler vedrørende aftaleseddel nr. 011 om støbning af halvæg, at (min kursivering):

”Halvæggen fremgik imidlertid *ikke af udbudstidsplanen*, og klagers arbejde med halvæggen blev *tidsmæssigt forlænget ud over det, som klager med rimelighed kunne forvente*. Efter oplysningerne i sagen tager voldgiftsretten herefter klagers krav om tidsfristforlængelse på 22 dage til følge.”

Andre ekstraarbejder var en følge af, at bygherrens rådgiver først kom med sit funktionsudbud efter, at entreprenøren havde afgivet tilbud, og at projekt materialet var mangelfuldt og uklart, hvilket forårsagede forsinkelse, som gav entreprenøren ret til tidsfristforlængelse.

Mangler ved projekt materialet medførte også ekstraarbejde og forsinkelse i TBB 2016.861 VBA,¹⁴⁵ TBB 2008.406 VBA,¹⁴⁶ TBB 2007.782 VBA og TBB 2003.175 VBA. Entreprenøren fik tilkendt tidsfristforlængelse som følge heraf.

¹⁴³ Skaden var forvoldt af en anden entreprenør på byggepladsen.

¹⁴⁴ Jf. Skovsgaard, Entreprenørens ekstraarbejder, s. 283. Begrundelsen for, at forsinkelse som følge af ekstraarbejde hører under AB 18 § 39, litra b, skal findes i, at det er bygherrens projekt*fejl* som medfører ekstraarbejdet, og ikke bygherrens berettigede projekt*ændringer* efter AB 18 § 23.

¹⁴⁵ Alene to af kravene om ekstraarbejder vedrørte fejl i projekt materialet, hvilke bestod i uklart udbudsmateriale og mangelfuldt projektgrundlag for gasinstallationer.

¹⁴⁶ Den fejlagtigt stiplede mængde vinduesrammer i projekt materialet medførte betydeligt ekstraarbejde og dermed forsinkelse.

4.1.12. Entreprenørens berettigede standsning af arbejdet

Det følger af AB 18 § 38, stk. 1, at entreprenøren er berettiget til at standse arbejdet, såfremt bygherren ikke har betalt et forfaldent beløb ved betalingsfristens udløb.

Entreprenøren blev i KFE 2019.97 VBA tilkendt tidsfristforlængelse i én enkelt dag som følge af dennes standsning af arbejdet, hvilket var begrundet i bygherrens manglende betaling.

TBB 2007.782 VBA angik anlæggelse af veje, hvor det under arbejdets gang viste sig, at der blev udgravet jord i væsentligt større omfang end projekteret, og bygherren ville ikke honorere entreprenørens fulde krav herfor.¹⁴⁷ Entreprenøren standsede arbejdet, hvilket fandtes at være berettiget. Entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelse i standsningsperioden.¹⁴⁸

Omvendt *standsede bygherren arbejderne* på byggeriet i KFE 1982.6 VBA for at spare udgifterne til vinterforanstaltninger. Dette berettigede entreprenøren til tidsfristforlængelse i den standsede periode.

4.1.13. Delkonklusion vedrørende bygherrens forhold

Det kan konkluderes, at bygherren har ansvaret for de af entreprenørens forsinkelser, som følger af, at bygherren ikke har opfyldt de *forpligtelser*, som det i entrepriseretten kræves af denne. Dette gælder tilsvarende, såfremt forsinkende omstændigheder kan henføres til bygherrens *risiko*. Det ses, at bygherren må bære risikoen for fejl, som kan henføres til dennes funktionsområde.

Bygherrens forhold dækker over talrige forskellige omstændigheder, som både udspringer sig af situationer før og under entreprenørens udførelse af entreprisen. Det, der overordnet kendetegner bygherrens forhold, er, at bygherren har projekteringsforpligtelsen. De fleste forhold, der kan henregnes til bygherren, og som i voldgiftspraksis giver entreprenøren ret til tidsfristforlængelse, har tilknytning til projektering.

Bygherren har især en række forpligtelser forud for entreprisarbejdernes påbegyndelse. Disse forpligtelser består først og fremmest i at *udarbejde byggeprojektet*. Bygherren har konciperet projektet, hvorfor denne har ansvaret, såfremt visse dokumenter skaber tvivl om forståelsen af projektet.¹⁴⁹ Såfremt udbudsmaterialet ikke opfylder entydighedskravet, vil forsinkelser som følge heraf være bygherrens ansvar. Derudover vil fejl, manglende oplysninger og uklarheder i projektet kunne medføre forsinkelse, idet disse mangler ofte gør det nødvendigt at omprojektere eller skaber behov for projektafklaringer. Såfremt bygherren ikke opfylder denne projekteringsforpligtelse tilstrækkeligt, kan det medføre forsinkelser, som kan berettige entreprenøren til tidsfristforlængelse.

Bygherren er også forpligtet til at *udarbejde projektet til tiden*, hvilket vurderes i overensstemmelse med parternes aftale. Entreprenøren skal bruge informationerne i projektet til

¹⁴⁷ Derudover ville bygherren ikke betale andre omtvistede poster fuldt ud.

¹⁴⁸ Entreprenøren blev tillige tilkendt tidsfristforlængelse i en ældre voldgiftskendelse; KFE 1978.98 VBA. Dette var også begrundet i entreprenørens standsning af arbejdet som følge af manglende betaling.

¹⁴⁹ Dette følger koncipistreglen, som er en almindelig kontraktretlig fortolkningsregel, hvorefter koncipisten bærer risikoen for fejl i de konciperede dokumenter.

planlægning og udførelse af entreprisarbejderne, og forsinkelse hermed kan derfor forsinke entreprenørens arbejder.

I lighed med udarbejdelsen af projektmaterialet, er bygherren forpligtet til at udforme (*hoved*)tidsplaner. Bygherrens tidsplaner kan være mangelfulde, bl.a. såfremt entreprenøren tilkendes for kort tid til udførelse af visse arbejder eller hvis tidsplanen i det hele taget er for stram. Er entreprenøren forsinket i henhold til en urealistisk tidsplan, kan dette berettigede til forlængelse af fristerne.

Det er omfattet af bygherrens forhold at forestå *planlægning og koordinering* af entreprenørerne. Såfremt denne forpligtelse udføres utilstrækkeligt, herunder at arbejderne forstyrres eller kun kan udføres på en uhensigtsmæssig måde, kan bygherren have misligholdt sin planlægnings- og koordineringsforpligtelse. Forsinkelser som følge heraf er bygherrens ansvar. Dette gælder tillige for bygherrens styringsforpligtelse. I retsforholdet mellem bygherren og entreprenøren er det også bygherrens risiko, hvis det medfører forsinkelse, at tilsynet ikke varetager tilsynsforpligtelserne.

Bygherren har risikoen for *forsinket byggestart*. Dette gælder både forsinket byggestart som følge af manglende projektafklaringer, langvarig sagsbehandling, manglende byggetilladelse og undladelse af at få entreprenører på forudgående projekt til at forcere, når dette er muligt.

Det sker undertiden, at byggegrunden ikke lever op til entreprenørens berettigede forventninger, herunder som følge af dårlige *jordbundsforhold, opdagelse af fortidsminder* eller *forurening*. Sådanne forhold kan medføre forsinkelser for arbejderne, idet der skal foretages undersøgelser, afklaringer og eventuelle udbedringer af forholdene. Forsinkelser som følge heraf er bygherrens risiko, uanset om denne havde, burde have eller ikke burde have oplysninger om pågældende forhold.

Forudsætningerne omkring *byggepladsen* må aftales mellem parterne. Hvis der i strid med parternes aftale eksisterer forhold på byggepladsen, som burde være fjernet, eller hvis der mangler egenskaber på byggepladsen, eksempelvis byggestrøm eller fjernvarme, har bygherren forsømt sine forpligtelser. Dette gælder også hvis bygherren ændrer forudsætningerne på byggepladsen undervejs i forløbet, herunder ved inddragelse af byggepladsområder, transportveje eller manglende stilladser, som kan besværliggøre entreprenørens mulighed for at arbejde på pladsen. Forsinkelser som følge heraf er bygherrens ansvar. Dette gælder tilsvarende for forsinkelser som følge af forkerte forudsætninger vedrørende *eksisterende bygninger* på byggepladsen.

Bygherren kan have påtaget sig en *bygherreleverance* enten til byggepladsen eller -projektet. Forsinkelser med sådanne leverancer kan forårsage forsinkelser for entreprenøren, hvis denne ikke kan komme videre med sit arbejde grundet den manglende leverance.

Der vil ofte være behov for *projektafklaringer* i løbet af byggeprocessen, idet projektmaterialet i reglen ikke kan indeholde samtlige oplysninger, da der ofte sker ændringer undervejs, og da mangler i projektmaterialet kan nødvendiggøre afklaring. Forsinkede eller manglende projektafklaringer fra bygherren eller dennes rådgiver udgør misligholdelse af bygherrens forpligtelser. Bliver entreprenøren forsinket som følge heraf, idet afklaringer er nødvendige for at fortsætte arbejderne, kan det berettigede til tidsfristforlængelse. Giver bygherren *ulovlige anvisninger*, er det bygherrens ansvar, at afklaringen heraf er årsag til forsinkelse.

Hvis *projektmateriale* er *utilstrækkeligt*, kan det medføre *ekstraarbejde* for entreprenøren. Alt efter arten og omfanget af sådanne ekstraarbejder, kan der opstå forsinkelser. Da bygherren har forsømt at udforme et optimalt projektmateriale, har denne ansvaret for disse forsinkelser.

Bygherrens hovedforpligtelse er at betale entreprisesummen. Hvis bygherren ikke betaler et forfaldent beløb, og *entreprenøren berettiget standser sit arbejde* som følge heraf, er denne forsinkelse omfattet af bygherrens forhold. Tilsvarende gælder hvis bygherren standser arbejderne.

4.2. Årsagssammenhæng

Det er ikke tilstrækkeligt for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse, at denne kan påvise tilstedeværelsen af et forhold, som bygherren har ansvaret for.¹⁵⁰ Det fremgår direkte af AB 18 § 39, stk. 1, at entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse, når arbejdet forsinkes *som følge af* bygherrens forhold. Bygherrens forhold skal have *forårsaget forsinkelsen*, hvilket er betingelsen om årsagssammenhæng.

Når voldgiftsretten vurderer, om betingelsen om årsagssammenhæng er opfyldt, anvendes der undertiden forskellig terminologi herfor.

Ved opførelsen af et byggeri eller anlæg skal adskillige aktiviteter udføres. Der vil være aktiviteter, der er indbyrdes afhængige af hinanden, således at visse aktiviteter ikke kan igangsættes, før den forudgående aktivitet er helt eller delvist færdiggjort.¹⁵¹ Som følge heraf er begrebet *kritisk vej* er skabt i voldgiftspraksis.¹⁵²

I AB 18-Betænkningen forudsættes det, at kritisk vej er afgørende for tidsfristforlængelse, og kritisk vej forstås som en forklaring af *årsagssammenhæng*. Det fremgår af bemærkningen til AB 18 § 39, stk. 1, at (min kursivering):

”Entreprenøren skal således kunne bevise, at der er *sammenhæng mellem den påberåbte årsag til forsinkelsen efter stk. 1 og den faktisk indtrådte forsinkelse*. Det betegnes som kritisk vej. Det kan i den sammenhæng få betydning, om entreprenøren har udarbejdet en arbejdsplan, som angiver rækkefølgen for de enkelte dele af entreprenørens arbejde og *dermed den relevante årsagssammenhæng*.”¹⁵³

Der er i litteraturen anvendt forskellige definitioner af begrebet kritisk vej. Anders Jost Buch beskriver begrebet som den korteste vej mellem projektets første aktivitets opstart og projektets sidste aktivitets slutning.¹⁵⁴

Den kritiske vej kan dog ændre sig gennem hele byggeperioden, og den kan være vanskelig for entreprenøren at dokumentere i praksis.¹⁵⁵ Af denne årsag kan den det være mere meningsfyldt at beskrive den kritiske vej som Schmidt Pedersen, hvorefter ”forlængelse af varigheden af én aktivitet vil medføre forlængelse af den samlede udførelsesperiode.”¹⁵⁶ Andre teoretikere anskuer kritisk vej

¹⁵⁰ Som også er anført ovenfor i afsnit 3.2.

¹⁵¹ Jf. AB 18-Betænkningen, s. 98.

¹⁵² Begrebet stammer fra ”netværksplanlægning”, hvilket på engelsk kaldes ”Critical Path Method”, jf. Jost Buch, AB 18, s. 554.

¹⁵³ Jf. AB 18-Betænkningen, s. 149 f.

¹⁵⁴ Jf. Jost Buch, AB 18, s. 554 f.

¹⁵⁵ Jf. Jost Buch, AB 18, s. 554.

¹⁵⁶ Jf. Schmidt Pedersen, TBB 2011.555,

på lignende måder.¹⁵⁷ Kasper Mortensen og Casper Christiansen anser den kritiske vej som skiftende i løbet af byggeprojektet, hvorefter forskellige forhold kan blive kritiske, hvis de forlænges eller forrykkes i forhold til den oprindelige tidsplan.¹⁵⁸

Litteraturen bidrager ikke til at klargøre begrebet, hvorfor det må være afgørende, at den forsinkende omstændighed rent faktisk virker bestemmende for netop *den frist*, som entreprenøren påberåber sig forlængelse af. Det forsinkende forhold skal være den *afgørende årsag* til, at entreprenøren er forsinket.

I det følgende undersøges, i hvilket omfang der i praksis lægges vægt på årsagssammenhæng mellem den tidsfristforlængende omstændighed og forsinkelsen, herunder voldgiftsrettens brug af begrebet kritisk vej.

4.2.1. Betingelsen om årsagssammenhæng for tidsfristforlængelse

Voldgiftsretten vurderer ofte, hvorvidt betingelse om årsagssammenhæng er opfyldt uden brugen af begrebet kritisk vej.¹⁵⁹ Betingelsen om årsagssammenhæng beskrives ikke efter fuldstændig samme terminologi i voldgiftspraksis om tidsfristforlængelse som følge af bygherrens forhold.

I KFE 2021.35 VBA udtaler voldgiftsretten, at ”Manglende besvarelse af tekniske forespørgsler havde en direkte indvirkning på tidsplanen”, og at ”det tidsforbrug, der medgik til besvarelse af E's tekniske forespørgsler, har forstyrret fremdriften for udførelsen af entreprisen.” Betingelsen om årsagssammenhæng var som følge heraf opfyldt.

I TBB 2019.142 VBA, der angår uklarheder i projekt materialet samt bygherrens forsinkelse med levering af fjernvarme, måtte der ”foreligge et sikkert bevis¹⁶⁰ for retten til tidsfristforlængelse og for, at forsinkelsen skyldes de pågældende forhold.” Voldgiftsretten tydeliggør, at betingelsen om årsagssammenhæng skal være opfyldt for at tilkende tidsfristforlængelse.

Bygherren havde i TBB 2020.179 VBA anført i et byggemødereferat vedrørende forsinket opstart, at ”der »arbejdes endnu ikke efter den kritiske vej«.” Det anføres ikke af voldgiftsretten, om arbejdet fandtes at ligge på kritisk vej. Voldgiftsretten fandt, at forsinkelsen *skyldtes* bygherrens forhold, herunder manglende afklaring af projekt materiale. Bygherrens forsinkelse fandtes herefter at være *hovedårsagen* til den samlede forsinkelse, og at denne pågik fra projektets start og indtil kort før aflevering. Afslutningsvist blev der lavet den *modsatnings slutning*, at forsinkelsen *ikke skyldtes*

¹⁵⁷ Eksempelvis Jost Buch, AB 18, s. 554, der henviser til Grønkjær, Entreprenørens tidsfrister, 2009, s. 85, som beskriver, at forsinkelsen skal *virke forsinkende* på resten af byggeriet. Tilsvarende Schmidt Pedersen, TBB 2011.555, der definerer kritisk vej som ”Den aktivitetsrækkefølge mellem opstart og aflevering af byggeriet, hvor en aktivitet stedse står i afhængighedsforhold til den forudgående og efterfølgende aktivitet, og hvor en forlængelse af varigheden af én aktivitet vil medføre forlængelse af den samlede udførelsesperiode.”

¹⁵⁸ Jf. Mortensen og Christiansen, TBB 2016.696.

¹⁵⁹ Begrebet anvendes naturligvis ikke i ældre voldgiftspraksis, idet begrebet kritisk vej først er blevet udviklet i senere voldgiftspraksis. Den første kendelse, der anvender begrebet i forbindelse med bygherrens forhold er TBB 2002.59 VBA.

¹⁶⁰ Begrundelsen for, at der skulle foreligge *sikkert bevis* var, at entreprenøren ikke ubetinget havde opfyldt sin forpligtelse til at underrette bygherren om kravet på tidsfristforlængelse.

entreprenørens forhold, hvorfor entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelse. Voldgiftsretten beskrev således årsagssammenhængen på flere forskellige måder.

Voldgiftsretten begrundede tillige årsagssammenhængen mellem det tidsfristforlængende forhold og forsinkelsen i en *modsætningslutning* i TBB 2021.790 VBA. Her anførtes det, at (min kursivering):

”Bevisførelsen har... ikke givet voldgiftsretten grundlag for at statuere, at [E], under de af bygherren forårsagede omstændigheder for byggeriet på B9, *har haft en sådan andel i de opståede forsinkelser*, at [E] burde have kunnet afslutte sin [entreprise] på et tidligere tidspunkt...”

Entreprenøren tilkendtes tidsfristforlængelse for hele perioden, idet denne ikke fandtes at være (med)skyldig i de opståede forsinkelser.

I følgende kendelser vurderedes årsagssammenhængen også ud fra en modsætningslutning: i TBB 2010.279 VBA beroede forsinkelsen ikke på entreprenørernes forhold, og i TBB 2012.683 VBA var forsinkelsen ikke foranlediget af forhold hos entreprenøren.¹⁶¹

I KFE 2016.1 VBA har voldgiftsretten en anderledes tilgang til årsagssammenhæng end ovenstående kendelser. Forsinkelsen vedrørte problemer med byggeledelsen og koordineringen. Om kravet til årsagssammenhængen fremgik det at (min kursivering):

”Det er en betingelse, for at klageren kan rejse krav mod indklagede for ekstra tidsforbrug, *at klagerens tidsforbrug i forbindelse med udførelsen af det arbejde, der er omfattet af entrepriseaftalen, blev forøget ud over, hvad der normalt måtte forventes*, som følge af forhold, som indklagede var ansvarlig for.”

Entreprenøren måtte i et vist omfang forvente et forøget tidsforbrug, og årsagssammenhængen bestod i, at tidsforbruget blev forøget *ud over det forventelige*. En udtalelse lignende denne ses ikke i andre kendelser om tidsfristforlængelse begrundet i bygherrens forhold.

Der var årsagssammenhæng i TBB 2011.737 VBA, idet manglende projektmateriale og projektafklaringer havde *medført et betydeligt merforbrug af tid* for entreprenøren. I TBB 2009.485 VBA blev årsagssammenhængen beskrevet således, at *konsekvensen af mangelfuldt projektmateriale var forsinkelse*. Tilsvarende anføres det kort i TBB 2008.701 VBA, at omprojekteringen som følge af utilstrækkeligt udbudsmateriale *medførte forsinkelse*.

I TBB 2008.406 VBA fik projektfejlen ”betydning for færdiggørelsen... og dermed afleveringen af det samlede arbejde”. Derefter fandtes det, at entreprenøren *ikke havde forsømt at begrænse forsinkelsen*, eller at forsinkelsen kunne have været undgået ved at vælge en anden leverandør.

4.2.2. Kendelser hvor arbejde på ”kritisk vej” anføres som betingelse for tidsfristforlængelse

I flere voldgiftskendelser anvendes begrebet kritisk vej, når voldgiftsretten bedømmer, om der er årsagssammenhæng mellem bygherrens forhold og forsinkelsen.

Om arbejdet ligger på kritisk vej ses at være en vægtig betingelse for, om entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse. Dette ses i KFE 2021.208 VBA, hvor entreprenøren havde krævet tidsfristforlængelse for flere forskellige forsinkelser. Voldgiftsretten tog stilling til hver forsinkelse for sig og vurderede, hvorvidt forsinkelsen vedrørte arbejde på kritisk vej. Visse forhold blev afvist alene

¹⁶¹ Tilsvarende i TBB 2012.561 VBA.

begrundet i, at de ikke lå ”på kritisk vej for færdigmeldingen af arbejdet.” Dette var eksempelvis forsinkede oplysninger om de projekterendes sikkerhedsanalyser.

I TBB 2019.48 VBA var entreprenøren berettiget til tidsfristforlængelse for flere forsinkelser. Vedrørende forsinkelsen som følge af den manglende adgang til lejligheder, udtalte voldgiftsretten, at (min kursivering):

”... problemerne med håndværkernes adgang til altanerne via lejlighederne var så *væsentlige og langstrakte*, at de forsinkede *færdiggørelsen af hele renoveringsprojektet*. Under hensyn hertil og under hensyn til malerarbejdets *tidsmæssige placering i slutningen af »den kritiske vej«* for projektets gennemførelse... kan begrunde en samlet tidsfristforlængelse...”

Den kritiske vej blev anvendt som årsagssammenhæng, idet (min kursivering): ”den forsinkelse af *byggeriets færdiggørelse...*, som måtte være *begrundet med manglende adgang til altanerne for maler, skyldes forhold*, som bygherren er ansvarlig for.” Betingelsen om den kritiske vej havde stor betydning i kendelsen. Et andet krav om tidsfristforlængelse blev afvist, bl.a. under hensyn til den manglende dokumentation for, at arbejderne lå på den kritiske vej.

I TBB 2021.348 VBA ansås betingelsen om kritisk vej tillige som en forudsætning for tidsfristforlængelse. Det fandtes godtgjort, at (min kursivering):

”... de nævnte forhindringer *lå på kritisk vej for hele råhuset* og dermed også for lukningen, fordi opførelsen af de bærende vægge og trappekerner var en *betingelse for fortsættelse af byggeriet* med etagedæk, andre vægge mv.”

Arbejder på kritisk vej blev beskrevet som ”en betingelse for fortsættelse af byggeriet”. Voldgiftsretten lagde ved vurderingen alene vægt på, at forsinkelsen skulle have medført forsinkelse af det videre arbejde på byggeriet.¹⁶²

I TBB 2018.649 VBA var entreprenøren berettiget til tidsfristforlængelse for forsinkelserne begrundet i rådgivers nægtelse af projektering i opstartsfasen og visse manglende projektafklaringer, men ikke for andre manglende projektafklaringer. For de forsinkelser, der berettigede til tidsfristforlængelse, lå arbejdet på kritisk vej, og forholdene var *årsagen* til forsinkelsen. For flere af de afviste krav om tidsfristforlængelse var begrundelsen *alene*, at der ikke var tale om arbejde på den kritiske vej.

Tilsvarende ses TBB 2016.541 VBA, hvor krav om tidsfristforlængelse blev afvist som følge af, at arbejdet ikke lå på den kritiske vej.

I TBB 2014.773 VBA havde byggeledelsens tidsplanansvarlige ikke udarbejdet tidsplaner baseret på logiske netværk med bindinger mellem logisk forbundne aktiviteter, som den for byggeriet anvendte software gav mulighed for. Det havde derfor ikke været muligt at fastslå den kritiske vej igennem projektet ved en normal forsinkelsesanalyse. Den manglende opdatering af hovedtidsplanen gjorde det umuligt at fastslå den kritiske vej¹⁶³. Voldgiftsretten skal, for at kunne bedømme entreprenørens krav om tidsfristforlængelse (min kursivering):

¹⁶² Dette er i modsætning til andre voldgiftskendelser, hvor der kræves forsinkelse af den samlede færdiggørelse.

¹⁶³ Dette under hensyntagen til indtrufne forsinkelser, omprioriteringer, ekstraarbejde og forceringer.

”... kunne fastslå med overvejende sikkerhed, om forsinkelserne har *påvirket færdiggørelsestidspunktet*, dvs. om den enkelte forsinkelse har berørt aktiviteter på den kritiske vej eller aktiviteter, som er blevet kritiske som følge af forsinkelsen.”

På trods af usikkerheden om at kunne fastslå af den kritiske vej, fandtes det ”utvivlsomt, at begivenhederne samlet set havde haft en forsinkende virkning på byggeriets færdiggørelse, som kunne udløse tidsfristforlængelse”. Voldgiftsretten var dog henvist til at foretage en samlet skønsmæssig vurdering af tidsfristforlængelsen. Kendelsen viser, at entreprenøren kan have ret til tidsfristforlængelse uanset at den kritiske vej ikke kan fastlægges præcist. Dette gælder særligt, når bygherren er (hoved)årsagen til den besværliggjorte bevisførelse.

Betingelsen om kritisk vej ses også i TBB 2012.683 VBA vedrørende uforudsete jordbundsforhold. Her fandtes der i overvejende grad at være tale om arbejder på byggeriets kritiske vej, hvorfor der blev tilkendt tidsfristforlængelse.

Det fremgik af parternes vedtagne fællesbetingelser i TBB 2008.418 VBA, at entreprenøren alene var berettiget til tidsfristforlængelse, såfremt forsinkelsen lå på den kritiske vej i arbejdsplanen. Voldgiftsretten fremhævede i sagen, at entreprenøren kun i begrænset omfang kunne fremlægge tidsplaner, der viste, om projektændringerne som følge af projektfejl vedrørte arbejder på kritisk vej. Som følge af (min kursivering):

”karakteren og omfanget af de projektmangler, der har nødvendiggjort afvigerrapporterne, [er] det tilstrækkeligt sandsynliggjort, at aflevering ikke har kunnet ske på det kontraktuelle afleveringstidspunkt som følge af disse projektmangler.”

Vilkåret om kritisk vej i parternes aftale kunne tilsidesættes, idet projektmanglerne var så omfattende og væsentlige, at voldgiftsretten kunne vurdere disses forsinkende virkning.

I TBB 2002.329 VBA var forsinkelsen som følge af mangelfulde oplysninger i projekt materialet årsagen til forsinkelse ved udførelsen, hvilket berettigede entreprenøren til tidsfristforlængelse. Omvendt havde entreprenøren ikke ret til tidsfristforlængelse for forsinkelse begrundet i manglende projektafklaringer, idet arbejdet *ikke lå på den kritiske vej*.

4.2.3. Kendelser hvor årsagssammenhæng eller ”kritisk vej” ikke nævnes som betingelse for årsagssammenhæng

I visse kendelser er det mere tvivlsomt i hvilket omfang betingelsen om årsagssammenhæng indgår i vurderingen af, om entreprenøren er berettiget til tidsfristforlængelse, idet voldgiftsretten ikke anfører noget herom i voldgiftskendelsen.

I TBB 2021.149 VBA tilkendtes tidsfristforlængelse som følge af to forskellige projekteringsfejl. Der kommenteres ikke på årsagssammenhængen mellem projekteringsfejlene og forsinkelsen. Det følger dog af sagsforløbet, at projekteringsfejlene faktisk har *forårsaget* forsinkelse. Den ene projekteringsfejl medførte, at entreprenøren var nødsaget til at affugte og fjerne skimmelsvamp, og den anden projekteringsfejl medførte et længere forløb med oprettelse af fejlen, i hvilken periode entreprenøren ikke kunne udføre arbejder.

I lighed hermed TBB 2017.755 VBA, som vedrørte forsinket byggestart. Årsagssammenhæng nævnes ikke, men da forsinkelsen følger af forsinket byggestart i 3,5 måned grundet bl.a. manglende byggetilladelse, antages betingelsen om årsagssammenhæng at være opfyldt.

Dette må forstås således, at voldgiftsretten *utvivlsomt* finder, at bygherrens forhold har forårsaget forsinkelsen. Denne anskuelse kan ikke bekræftes alene ud fra voldgiftsrettens manglende bemærkninger herom, men findes mere sandsynlig end, at betingelsen skulle have begrænset betydning.

Voldgiftsretten udtaler sig heller ikke om årsagssammenhæng i TBB 2007.782 VBA. Det er åbenlyst, at der er den fornødne årsagssammenhæng for så vidt angår entreprenørens berettigede standsning af arbejdet. Entreprenøren bliver naturligvis forsinket i den periode, hvor arbejdet ligger helt stille. Kendelsen vedrører også tidsfristforlængelse som følge af ekstraarbejde, hvilket ikke nødvendigvis medfører forsinkelse.¹⁶⁴ Der tilkendes tidsfristforlængelse for ekstraarbejderne ”på grund af størrelsesordenen af de ekstra mængder af jord”. Denne sag bekræfter ovenstående, idet der utvivlsomt er årsagssammenhængen for så vidt angår arbejdsstandsningen, men ikke for ekstraarbejderne.¹⁶⁵

I TBB 2008.418 VBA er mangler ved projekt materialet ”efter sin karakter egnet til at forsinke den pågældende aktivitet.” Det følger heraf, at voldgiftsretten skønner, at visse bygherrerelaterede mangler sædvanligvis vil forårsage forsinkelser, hvorfor der åbenlyst er årsagssammenhæng.

Voldgiftsretten går videre i TBB 2016.861 VBA, hvor denne udtaler, at:

”... der forelå et mangelfuldt projektgrundlag i forbindelse med gasinstallationerne. Herefter og efter indholdet af referatet fra byggemødet... giver dette forhold i sig selv E ret til tidsfristforlængelse.”

Entreprenøren tilkendes tidsfristforlængelse uden, at kravet om årsagssammenhæng behandles, da det mangelfulde projektgrundlag *i sig selv* berettiger entreprenøren til tidsfristforlængelse. Det vil være tvivlsomt at fortolke dette i retningen af, at årsagssammenhæng ikke altid er en *nødvendig* betingelse for tidsfristforlængelse. Det må nærmere forstås således, at voldgiftsretten har udeladt argumentationen i sin begrundelse for resultatet.

4.2.4. Delkonklusion om årsagssammenhæng for tidsfristforlængelse

Det kan indledningsvist konkluderes, at betingelsen om årsagssammenhæng mellem den tidsfristforlængende omstændighed og forsinkelsen er afgørende for vurderingen af, om entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse. Voldgiftsretten anvender undertiden forskellig terminologi i forhold til vurderingen af årsagssammenhæng. Betingelsen om årsagssammenhæng beskrives i visse kendelser som et krav om, at forsinkelsen skal påvirke arbejde på den kritiske vej. Det ændrer ikke på vurderingen af årsagssammenhæng, at voldgiftsretten ikke bruger en konsekvent terminologi.

¹⁶⁴ Det er ikke alle ekstraarbejder, der medfører forsinkelse. Såfremt bygherren informerer om arbejdet i god tid forud for dets udførelse, kan entreprenøren i visse tilfælde undgå forsinkelse.

¹⁶⁵ Det ses eksempelvis også i TBB 2019.822 VBA og TBB 2014.975 VBA, at voldgiftsretten ikke anfører noget om årsagssammenhæng, men tilkender tidsfristforlængelse ud fra en underforstået forudsætning om, at der er sammenhæng mellem den tidsfristforlængende omstændighed og forsinkelsen.

I flere særligt nyere kendelser behandles kravet om årsagssammenhæng som en betingelse for, at de forsinkede arbejder skal ligge på *kritisk vej*. Kritisk vej indgår i disse kendelser som en vægtig og ofte afgørende forudsætning for, at entreprenøren kan være berettiget til tidsfristforlængelse. Voldgiftsretten afviser også krav om tidsfristforlængelse alene med den begrundelse, at forsinkelsen ikke vedrører arbejde på kritisk vej.

Overordnet synes voldgiftsretten at anvende begrebet kritisk vej således, at forsinkelsen af arbejdet skal medføre forsinkelse af det samlede arbejde, altså hele byggeriets færdiggørelse. Det kan konkluderes, at kritisk vej har nær tilknytning til betingelsen om årsagssammenhæng. I enkelte kendelser fokuseres alene på, at forsinkelsen skal *påvirke fortsættelse af byggeriet* eller at aktiviteten *er blevet kritisk* som følge af forsinkelsen. Der kan som følge heraf ikke opstilles en nødvendig betingelse om, at forsinkelsen skal påvirke hele byggeriets færdiggørelse.

Det kan have betydning, hvornår i byggeprocessen arbejderne skal udføres. Der kan være større tilbøjelighed til at finde, at arbejderne ligger på den kritiske vej, når de skal udføres tæt på afleveringstidspunktet.

Entreprenøren skal godtgøre, at de forsinkede arbejder ligger på kritisk vej. Hvis bygherren medvirker til besværliggørelse af at fastlægge den kritiske vej, *lempes kravene* hertil. Det kan være som følge af bygherrens utilstrækkelige udarbejdelse eller fremlæggelse af tidsplaner samt nødvendige opdateringer af disse. Kravene kan tillige lempes såfremt karakteren og omfanget af bygherrens misligholdelse sandsynliggør tilstrækkeligt, at bygherrens forhold har medført forsinkelse. Voldgiftsretten undlader dermed i visse kendelser at stille krav om fastlæggelse af den kritiske vej, og vurderer herefter årsagssammenhæng ud fra en anden terminologi.

Vurderingen af om der er *årsagssammenhæng* mellem bygherrens forhold og forsinkelsen foretages i øvrigt ofte uden anvendelse af begrebet kritisk vej.

I en del kendelser anføres det med en kort bemærkning, at der er årsagssammenhæng, idet forsinkelsen *skyldes* bygherrens forhold. Analogt med skyldes anvendes begreberne: *årsag, har medført, på grund af, har betydning for og konsekvensen af*. En sådan kortfattet bemærkning om årsagssammenhængen indebærer, at voldgiftsretten har forholdt sig til, at betingelsen er opfyldt, men i øvrigt ikke finder, at der er tvivl i henhold til denne vurdering.

I andre tilfælde laves en modsætnings slutning, hvorefter årsagssammenhængen er betinget af, at forsinkelsen *ikke beror på eller skyldes entreprenørens forhold*. Ansvar for forsinkelsen pålægges derefter bygherren.

I visse kendelser er årsagssammenhæng beskrevet ud fra mere konkrete betragtninger. Én beskrivelse angiver, at bygherrens forhold skal have en direkte indvirkning på tidsplanen, og en anden beskrivelse angiver, at forholdene skal have forstyret fremdriften for udførelsen af entreprisen.

Endelig har entreprenøren fået tilkendt tidsfristforlængelse i en række kendelser, hvor der *ikke blev anført* noget om årsagssammenhæng, herunder om arbejdet lå på kritisk vej. I flere kendelser er det, grundet sagens oplysninger og voldgiftsrettens resultat, åbenlyst, at der faktisk er årsagssammenhæng mellem bygherrens forhold og forsinkelsen, selvom voldgiftsretten ikke anfører noget direkte herom. Dette kommer særligt til udtryk når entreprenørens arbejde er i ufrivillig stilstand, og denne

stilstand ikke kan henføres til entreprenørens forhold. Det synes i de øvrige kendelser at fremgå implicit af voldgiftsrettens præmisser, at årsagssammenhængen er til stede.

4.3. Opgørelsen af tidsfristforlængelsen

Opgørelsen af tidsfristforlængelsen vil almindeligvis svare til forsinkelsens omfang. Der skal lægges det antal dage til aktivitetens varighed, som svarer til antallet af forsinkede dage, der kan begrundes i bygherrens forhold.¹⁶⁶ Denne teoretiske tilgang til opgørelsen af tidsfristforlængelse forekommer forholdsvist simpel, idet fristerne i den oprindelige tidsplan blot skal sammenlignes med fristerne i den faktiske tidsplan.

I det følgende undersøges hvorledes opgørelsen af tidsfristforlængelsen sker i praksis, samt om eller hvordan voldgiftsretten begrundes denne opgørelse.

4.3.1. Tidsfristforlængelse i hele den forsinkede periode

Det forekommer i praksis, at entreprenøren bliver tilkendt tidsfristforlængelse for hele den periode, entreprenøren har gjort gældende. Dette ses i KFE 2021.35 VBA, hvor entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelse i hele den forsinkede periode. Dette skal utvivlsomt ses i sammenhæng med sagens faktum, hvor forsinkelsen *utvivlsomt* var begrundet i bygherrens rådgivers manglende svar på entreprenørens tekniske forespørgsler. Entreprenørens *bevisførelse* indgik i bedømmelsen, hvor entreprenøren havde fremsendt udførlige varslinger af tidsfristforlængelse samt beskrevet forsinkelsens øvrige konsekvenser for byggeriet. Derudover var skønsmandens besvarelse af skønstemaet til entreprenørens fordel. Det er således muligt for entreprenøren at få medhold i en påstand om tidsfristforlængelse for hele forsinkelsesperioden i overensstemmelse med det teoretiske udgangspunkt.

Dette ses også i TBB 2020.179 VBA, og begrundelsen herfor var, at entreprenøren havde ført tilstrækkeligt bevis for de tidsfristforlængende omstændigheder, at denne løbende gjorde opmærksom på de forhold, der begrundede kravet om tidsfristforlængelse, og at entreprenøren søgte at undgå eller begrænse forsinkelsen i det omfang, som med rimelighed kunne kræves af denne.

Tilsvarende i TBB 2021.790 VBA, TBB 2019.822 VBA, TBB 2016.861 VBA,¹⁶⁷ TBB 2014.975 VBA¹⁶⁸, TBB 2014.773 VBA¹⁶⁹, TBB 2010.485 VBA, TBB 2008.701 VBA, TBB 2008.418 VBA¹⁷⁰ og TBB 2007.782 VBA, hvor entreprenøren blev tilkendt tidsfristforlængelse for hele den forsinkede periode, og hvor bevisførelsen havde betydning herfor.

¹⁶⁶ Jf. Hørlyck, Entreprisen – AB 18, s. 430 f.; Jost Buch, AB 18, s. 564.

¹⁶⁷ Voldgiftsretten lagde bl.a. vægt på, at projektet *gentagne gange* blev forskudt, herunder med mindst syv reviderede tidsplaner.

¹⁶⁸ Voldgiftsretten lagde i øvrigt vægt på, at bygherren ikke på en utvetydig og konkret måde angav, at denne gjorde krav på dagbøder fra et bestemt tidspunkt.

¹⁶⁹ Dette er i sagen udelukkende for storentreprisen C, og alene vedrørende forsinkelse som følge af rådgiverens manglende hensyntagen til kollisionen mellem betonelementer og stålkonstruktioner.

¹⁷⁰ Voldgiftsretten lægger i øvrigt betydelig vægt på, at bygherren er kommet med et betydeligt antal projektændringer i perioden mellem det kontraktuelle afleveringstidspunkt og det faktiske afleveringstidspunkt.

Her må TBB 2008.418 VBA fremhæves, idet entreprenøren kun i begrænset omfang havde fremlagt tidsplaner og arbejdsplaner, der gjorde det muligt at fastlægge den enkelte aktivitet, herunder om bygherrens projektændringer lå på kritisk vej. På trods heraf havde entreprenøren *sandsynliggjort* kravet på tidsfristforlængelse ved fremlæggelse af en stor mængde afvigerrapporter begrundet i mangler ved projektet.

4.3.2. Den skønsmæssige opgørelse

Voldgiftsretten opgør ofte længden på tidsfristforlængelsen skønsmæssigt. Dette ses i TBB 2021.348 VBA, hvor entreprenøren havde påstået tidsfristforlængelse i et år,¹⁷¹ men alene blev tilkendt i alt 134 arbejdsdage efter et samlet skøn over tre forskellige tidsfristforlængende forhold bestående i projektfejl, manglende projektafklaringer og for kort tid til opstart efter arbejdsstandsning. Voldgiftsretten anførte ikke en begrundelse for, at entreprenøren ikke tilkendes tidsfristforlængelse for hele den krævede periode.

I TBB 2016.541 VBA blev tidsfristforlængelsen opgjort individuelt for en lang række forsinkelser. Længden fastsattes for nogle forsinkelser skønsmæssigt uden en konkret begrundelse for overvejelserne bag den skønsmæssige opgørelse.

Voldgiftsretten anfører i en række afgørelser *begrundede betragtninger* for den skønsmæssige fastsættelse af tidsfristforlængelse.

I KFE 2021.208 VBA blev krav om tidsfristforlængelse som følge af projekteringsfejl behandlet hver for sig, og hvert berettiget krav blev nedsat skønsmæssigt. Dette som følge af, at entreprenøren ikke havde *godtgjort* at være berettiget til en periode af den længde, som var krævet, altså *bevismæssige mangler*.¹⁷²

Der blev også i TBB 2019.142 VBA lagt vægt på entreprenørens bevisførelse. Kendelsen vedrørte to omstændigheder; uklarheder i projekt materialet og bygherrens forsinkede levering af fjernvarme. Vedrørende det første forhold, var det afgørende, at entreprenøren ikke havde ført *fornødent bevis* for berettigelsen af *en længere tidsfristforlængelse*. Vedrørende det andet forhold udtalte voldgiftsretten, at (min kursivering):

”I mangel af nærmere tidsplaner og registrering af forsinkelsen må perioden fastsættes forsigtigt, og efter en samlet vurdering¹⁷³ anser voldgiftsretten det for bevist, at forholdet med forsinkelse af udtørringen af rækkehusene berettiger til en tidsfristforlængelse.”

Entreprenørens bevisførelse var mangelfuld. Dette medførte, at perioden blev fastsat *forsigtigt*, forstået som en periode kortere end den, der potentielt kunne være ført bevis for.¹⁷⁴

Situationen var lignende i TBB 2019.48 VBA, hvor entreprenøren blev tilkendt tidsfristforlængelse på 8 dage ud af de påståede 24 dage. Dette var begrundet i manglende fyldestgørende dokumentation

¹⁷¹ Et år svarer til ca. 220 arbejdsdage

¹⁷² Voldgiftsretten nedsætter til sidst den samlede tidsfristforlængelse, idet de enkelte fristforlængelser knytter sig til indbyrdes overlappende forsinkelser.

¹⁷³ ”en samlet vurdering” sidestilles med en skønsmæssig opgørelse.

¹⁷⁴ Entreprenøren blev alene tilkendt 5 ugers tidsfristforlængelse ud af de krævede 12 uger.

for den faktiske forsinkelse. Opgørelsen måtte ske skønmæssigt på baggrund af den øvrige dokumentation samt rettens vurderingen af forsinkelsens væsentlighed.

I TBB 2018.649 VBA blev tre forskellige forsinkende omstændigheder behandlet separat. For en forsinkelse som følge af manglende projektering tilkendtes entreprenøren tidsfristforlængelse for hele den forsinkede periode på 5 uger. Vedrørende manglende afklaring af materialevalg blev fristforlængelsen fastsat skønmæssigt til 2 uger ud af de 3 krævede uger. For den tredje forsinkelse, der bestod af flere forhold,¹⁷⁵ tilkendtes entreprenøren en skønmæssigt fastsat tidsfristforlængelse begrundet i, at forsinkelserne: ”i et vist omfang overlapper hinanden, og da der i øvrigt er en vis usikkerhed knyttet til den nøjagtige varighed af forsinkelsen”. Opgørelsen er dermed også begrundet i ufyldstgørende bevisførelse.

I TBB 2014.773 VBA kunne betydningen af hver af de forsinkende hændelser ikke vurderes individuelt for storeentreprise C. Det var ikke var muligt at fastlægge den kritiske vej,¹⁷⁶ og entreprenøren havde *ikke redegjort tilstrækkeligt* for den forsinkende virkning af begivenhederne. Voldgiftsretten foretog en samlet skønmæssig vurdering af forsinkelsens omfang, og denne ”må på grund af det usikre grundlag for skønnet ske med betydelig forsigtighed”, idet tidsfristforlængelsen ikke måtte være længere, end entreprenøren med sikkerhed antages at være blevet forsinket.

Begrundelsen for den skønmæssige opgørelse var anderledes i TBB 2021.149 VBA, hvor der blev taget udgangspunkt i en *fordelingen af ansvaret*. Kendelsen vedrørte to projekteringsfejl. For den første projekteringsfejl tilkendtes entreprenøren tidsfristforlængelse for 1/3 af den krævede periode. Dette fordi bygherren fandtes ansvarlig for forsinkelsen med 1/3, og entreprenøren fandtes ansvarlig for 2/3. For den anden projekteringsfejl måtte bygherren bære hele ansvaret for entreprenørens forsinkelse.

Der blev også i TBB 2017.755 VBA lavet en skønmæssig ansvarsfordeling mellem bygherren og entreprenøren, i sagen med halvdelen til hver, da entreprenøren havde en vis medskyld i forsinkelsen som følge af dennes annullering af en leveringsaftale.

Tilsvarende i TBB 2008.406 VBA, hvor forsinkelserne både skyldtes mangelfuldt projektmateriale, og at entreprenøren selv havde et delvist ansvar for forsinkelsen som følge af utilfredsstillende udførelse af prøvefelter og fejl i det anvendte byggemateriale.

I TBB 2002.329 VBA kunne entreprenøren ikke bebrejdes for ikke at have opdaget manglerne i tilbudsfasen, men manglerne burde være opdaget tidligere i arbejdsprocessen end sket. Voldgiftsretten foretager en skønmæssig ansvarsfordeling, hvorefter denne tilkender entreprenøren fristforlængelse for en del.

4.3.3. Refleksspilddage

Entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse med det antal dage, som arbejderne *faktuel*t er forsinkede. Entreprenøren kan derfor have ret til længere tidsfristforlængelse, såfremt denne eksempelvis

¹⁷⁵ De forskellige forhold bestod i forskellige manglende projektafklaringer fra bygherren og bygherrens forsinkelse, der medførte anderledes og vanskeliggjort udførelse af afløbsinstallationer.

¹⁷⁶ Den manglende fastlæggelse af den kritiske vej var hovedsageligt begrundet i bygherrens mangelfulde anvendelse af planlægningssoftware, hvilket nedsatte kravene til entreprenørens bevisførelse.

skal arbejde under mere ugunstige forhold end efter den oprindelige tidsplan eller hvis entreprenøren har brug for en opstartsperiode.¹⁷⁷

Dette ses eksempelvis i TBB 2021.348 VBA, hvor der var væsentlige fejl i statikken i projekt materialet. Bygherrens standsede som følge heraf entreprenørens arbejder. Entreprenøren blev både tilkendt tidsfristforlængelse i standsningsperioden samt et tillæg til en opstartsperiode, idet voldgiftsretten fandt, at ”den indrømmede tid til opstart er væsentlig for kort, idet der i takt med åbning af byggeriet på afgrænsede områder var behov for fornyet planlægning af produktionen.”

I en ældre voldgiftskendelse, KFE 1982.76 VBA, var entreprenørens arbejder bl.a. forsinket på grund af mangler ved projekt materialet. Håndværkerne under entreprenøren iværksatte som følge heraf en blokade.¹⁷⁸ Dette medførte opstartsvanskeligheder, hvilket var begrundet i frost og sne, og bygherren kunne ikke kræve dagbod for en ”rimelig opstartsperiode”.

4.3.4. Konkrete begrundelser for opgørelsen

Der findes alene enkelte kendelser, hvor voldgiftsretten hverken opgør tidsfristforlængelsen til hele den forsinkede periode eller opgør perioden skønsmæssigt. Det er undtagelsen, at voldgiftsretten nedsætter tidsfristforlængelsen uden at inddrage skønsmæssige betragtninger herfor.

Entreprenørens *bevisførelse* for tidsfristforlængelsen var afgørende i TBB 2003.368 VBA. Entreprenøren havde i første omfang opgjøret standsningsperioden til 10 dage, og først længe efter slutopgørelsen fremkommet med en opgørelse på 15,22 dage. Voldgiftsretten ville ikke tage den senere opgørelse i betragtning, idet entreprenøren ved den første opgørelse havde givet bygherren ”den opfattelse, at [E] havde begrænset sit krav svarende til en periode på 10 dage”. Entreprenøren fandtes alene berettiget til tidsfristforlængelse i 10 dage.

4.3.5. Delkonklusion vedrørende opgørelsen af tidsfristforlængelsen

Det kan konkluderes, at voldgiftsretten ofte undlader at opgøre længden af tidsfristforlængelse ud fra den teoretiske tilgang, hvor længden opgøres præcist med det antal dage, som arbejderne faktisk er forsinkede begrundet i bygherrens forhold. I praksis er det vanskeligt at godtgøre de præcise årsager til forsinkelsen, og dermed afspejler opgørelsen reelt den manglende dokumentation for tidsfristforlængelse i hele perioden.

Entreprenøren tilkendes dog tidsfristforlængelse i *hele den forsinkede periode* i en række kendelser. Der lægges stor vægt på entreprenørens bevisførelse, herunder om entreprenøren har godtgjort, at forsinkelsen er forårsaget af bygherrens forhold, og at dette gælder for hele perioden.

Entreprenørens reklamation til bygherren har betydning ved opgørelsen af tidsfristforlængelse, og det ses at have et positivt effekt på opgørelsen, at entreprenøren løbende reklamerer.

¹⁷⁷ Jf. Hørlyck, Entreprisen – AB 18, s. 430 f.; Jost Buch, AB 18, s. 564.

¹⁷⁸ Blokaden fandtes i øvrigt overenskomststridig af Arbejdsretten, hvilket dog ikke havde betydning for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse.

Det kan konkluderes, at længden på tidsfristforlængelsen ofte af voldgiftsretten opgøres skønsmæssigt. Entreprenøren tilkendes i mange tilfælde fristforlængelse for en skønsmæssig mindre del af forsinkelsesperioden. I enkelte kendelser begrundes det ikke, hvad der ligger til grund for skønnet.

I de fleste kendelser, hvor opgørelsen er baseret på et skøn, anfører voldgiftsretten begrundede overvejelser for skønnet. Den hyppigste begrundelse for den skønsmæssige opgørelse er bevismæssige årsager. Dette kan både angå manglende fremlæggelse af nødvendig dokumentation, at det ikke findes muligt at fastlægge den kritiske vej, utilstrækkelig redegørelse for bygherrens indvirkning på forsinkelsen og manglende bevis for periodens længde.

Voldgiftsretten begrundes i andre kendelser den skønsmæssige opgørelse i en ansvarsfordeling mellem entreprenøren og bygherren. Her findes både entreprenøren og bygherren at have et delvist ansvar for forsinkelsen. Hvis entreprenøren burde have opdaget en fejl fra bygherren på et tidligere tidspunkt end sket, kan dette også nedsætte perioden skønsmæssigt.

Perioden for tidsfristforlængelse nedsættes, såfremt flere bygherrerede forhold skønnes at have medført den samme forsinkelse.

Entreprenøren har ret til en længere tidsfristforlængelse, hvis der i forbindelse med forsinkelsen opstår refleksspild dage. Dette gælder særligt, såfremt arbejderne har ligget stille i en periode, idet entreprenøren kan have behov for en forlænget opstartsperiode.

I en enkelt kendelse begrundes nedsættelsen af perioden alene af bevisførelsen. Voldgiftsretten nedsætter derfor også tidsfristforlængelsen konkret, hvor begrundelsen ikke er skønsmæssig. Det er dog undtagelsen.

4.4. Beviskrav og bevisvurdering

Bevisbyrden påhviler den part, der gør gældende, at et forhold, som fraviger fra et almindeligt udgangspunkt, består.¹⁷⁹ Det påhviler entreprenøren at løfte bevisbyrden for tidsfristforlængelse,¹⁸⁰ uanset at dette ikke fremgår direkte af bestemmelsen i AB 18 § 39.¹⁸¹ Entreprenøren skal både bevise, at en begivenhed omfattes af AB § 39, stk. 1, er indtrådt, og at denne begivenhed har *forårsaget* forsinkelsen.¹⁸²

Entreprenøren, og sagens parter i øvrigt, har selv ansvaret for at tilvejebringe den dokumentation, som findes relevant for sagen.¹⁸³ Det følger af retsplejelovens § 344, stk. 1, at retten har fri bevisbedømmelse, hvilket indebærer at retten afgør hvilke faktiske omstændigheder, der skal lægges til grund for dommens resultat. Der er hverken i rets- eller voldgiftspraksis generelle lovregler, der

¹⁷⁹ Rammeskov Bang-Pedersen, Ulrik, Lasse Højlund Christensen og Clement Salung Petersen, Den civile retspleje, 4. udgave, Universitetsforlaget PEJUS, 2017, s. 509 (herefter "Rammeskov Bang-Pedersen m.fl., Den Civile Retspleje").

¹⁸⁰ Jf. Hørlyck, Entreprisen – AB 18, s. 427.

¹⁸¹ At entreprenøren på forlangende skal godtgøre, at forsinkelsen skyldes tidsfristforlængende omstændigheder er ikke videreført fra AB 92 § 24, stk. 3, 2. pkt. til AB 18 § 39, da denne del af bestemmelsen fandtes overflødig, jf. AB 18-Betænkningen, s. 149.

¹⁸² Jf. Jost Buch, AB 18, s. 547.

¹⁸³ Jf. Juul og Thommesen, Voldgiftsret, s. 237; Steffensen og Keller, TBB 2019.754.

regulerer bevisbedømmelsen, hvorfor det også er op til voldgiftsrettens frie vurdering at bedømme beviserne.¹⁸⁴

Anders Jost Buch m.fl. anfører, at beviskravene for entreprenøren til at godtgøre retten til tidsfristforlængelse i praksis ikke er stramme, og at disse efter omstændighederne kan lempes.¹⁸⁵ I det følgende vil det undersøges hvilke beviskrav voldgiftsretten stiller entreprenøren for at godtgøre retten til tidsfristforlængelse. Der fokuseres på hvilke bevismidler entreprenøren konkret anvender, og hvordan retten vurderer bevisførelsen.

Som anført i afsnit 1.3.2, er der tilbøjelighed til at udelade den fuldstændige sagsfremstilling i trykt voldgiftspraksis. Dette får særligt indflydelse på undersøgelsen af beviskrav og bevisvurdering, idet parternes bevisførelse ikke inddrages i fuld udstrækning. I det følgende inddrages alene voldgiftspraksis, hvor der kan udledes noget om bevisførelsen og -bedømmelsen.

Entreprenørens bevisførelse for forsinkelse og berettigelsen af tidsfristforlængelse vil undtagelsesfrit bestå af flere forskellige elementer. Som følge heraf vil voldgiftskendelserne inddrages under flere afsnit, hvor det findes relevant.

4.4.1. Generelle bemærkninger til bevisbyrden

I enkelte voldgiftskendelser anførers generelle betragtninger om entreprenørens bevisbyrde.

Først og fremmest belyser TBB 2014.773 VBA hvilken tyngde entreprenørens bevisbyrde har. Det følger af kendelsen, at (min kursivering):

”For at kunne bedømme [E’s] krav om tidsfristforlængelse... skal voldgiftsretten kunne fastslå *med overvejende sikkerhed*, om forsinkelserne har påvirket færdiggørelsestidspunktet, dvs. om den enkelte forsinkelse har berørt aktiviteter på den kritiske vej eller aktiviteter, som er blevet kritiske som følge af forsinkelsen.”

I sagen kunne den kritiske vej imidlertid ikke fastslås, hvilket hovedsageligt var begrundet i bygherrens utilstrækkelige brug af planlægningssoftware. Entreprenøren fik medhold i visse krav, da det med *tilstrækkelig sikkerhed* kunne vurderes at de forsinkende begivenheder havde en effekt på færdiggørelsen.

Voldgiftsretten slog fast i TBB 2019.48 VBA, at entreprenøren skal dokumentere den faktiske forsinkelse dag for dag. Det fremgår af kendelsen, at (min kursivering):

”... krav om tidsfristforlængelse principielt skal være baseret på fremlæggelse af *fyldestgørende dokumentation for den faktiske forsinkelse - dag for dag* - som det pågældende forhold uundgåeligt har medført, ikke alene af den berørte aktivitet... men af *færdiggørelsen af hele byggeprojektet...*”

Entreprenøren havde dog ikke fremlagt fyldestgørende dokumentation for den faktiske forsinkelse. Der var dog fremlagt tilstrækkelig dokumentation til at voldgiftsretten kunne vurdere, at problemerne var så *væsentlige og langstrakte*, at de forsinkede hele færdiggørelsen. Tidsfristforlængelsen blev

¹⁸⁴ Jf. Rammeskov Bang-Pedersen m.fl., Den civile retspleje, s. 508 f.

¹⁸⁵ Jf. Jost Buch, AB 18, s. 547. Tilsvarende anføres af Hansen, Ole, TBB 2017.638: Bygherrens ansvar og hæftelse for forsinkelse – entreprenørens krav på erstatning og godtgørelse (herefter ”Hansen, TBB 2017.638”); Iversen, Entrepri-
seretten, s. 448.

fastsat til 8 ud af de påståede 24 dage. Kendelsen viser, at entreprenøren kan tilkendes en skønsmæssig fastsat tidsfristforlængelse, når denne ikke kan løfte bevisbyrden for den fulde periode.

Kravene til bevisførelsen blev lempet i KFE 2000.34 VBA. I sagen havde byggeledelsen nærmest konsekvent ”undladt løbende at tage stilling til entreprenørens krav om tidsfristforlængelser og havde derved i høj grad medvirket til den foreliggende uklare bevismæssige situation.” Det skal ikke lægges entreprenøren til last, at bygherren forringer entreprenørens mulighed for at føre bevis.

De tre kendelser viser, at *kravene til bevisbyrden* er, at det med overvejende sandsynlighed skal kunne fastslås, at forsinkelsen har påvirket færdiggørelsestidspunktet, og at entreprenøren skal dokumentere den faktiske forsinkelse dag for dag. Kendelserne viser også, at voldgiftsretten efter omstændighederne konkret kan *lempe* disse krav til bevisførelsen, og at mangelfuld dokumentation medfører en mere skønsmæssig opgørelse.

Det følger derudover af TBB 2019.142 VBA, at entreprenørens manglende underretning til bygherren *skærper* kravene til entreprenørens bevisførelse. Voldgiftsretten udtalte, at (min kursivering):

”... hvor [E] ikke ubetinget har opfyldt sin forpligtelse til snarest muligt at underrette BH om kravet på tidsfristforlængelse, må der foreligge *et sikkert bevis for retten til tidsfristforlængelse* og for, at forsinkelsen skyldes de pågældende forhold.”

I kendelsen manglede entreprenøren at føre bevis ved *tidsplaner og registreringer af forsinkelsen*. Den manglende bevisførelse bevirkede en *forsigtig* opgørelse af perioden for fristforlængelsen til 5 ud af de af entreprenøren krævede 12 uger. Kendelsen viser, at bevisbyrden skærpes, når entreprenøren ikke har reklameret rettidigt.

Som følge af, at entreprenøren har bevisbyrden, bærer entreprenøren også risikoen for fejl i bevismaterialet. I TBB 2012.683 VBA blev entreprenøren ikke tilkendt tidsfristforlængelse for dennes forsinkelse med elementleverancen og -montagen som følge af en forsinket bygherreleverance. Det anførtes om en fejl i et byggemødereferat, at entreprenøren måtte ”bære risikoen for, at den oplysning om elemententreprisens rettidige afslutning, som fremgår af referatet fra byggemøde nr...., dagen efter blev korrigeret til en forsinkelse på 7 uger.” Voldgiftsretten slog fast, at entreprenøren bar risikoen for fejloplysningen i byggemødereferatet.¹⁸⁶

I TBB 2003.368 VBA tydeliggøres entreprenørens bevisbyrde. Entreprenøren havde først på et for sent tidspunkt udarbejdet en *fornyset opgørelse* over en standsningsperiode på 15 dage i stedet for 10 dage. Perioden for tidsfristforlængelsen blev som følge heraf alene fastsat til den første kortere opgørelse på 10 dage. Det er ikke utænkeligt, at entreprenøren havde fået medhold i (en større del af) det fremsatte krav, hvis entreprenøren i første omfang havde opgjort perioden til 15 dage.

4.4.2. Byggemødereferater

Det ses ofte, at entreprenøren fører bevis ved brug af *skriftligt materiale* indhentet eller udarbejdet både *forud for, under og efter* entreprisens udførelse.

¹⁸⁶ Som følge af oplysninger i et andet byggemødereferat antog voldgiftsretten i øvrigt, at forsinkelsen ikke fik et omfang af den størrelse.

Byggemødereferater skal under byggeprocessen udarbejdes af bygherren, jf. AB 18 § 32. Entreprenøren har ret til at få indført indsigelser og krav i byggemødereferatet. Referaterne anvendes ofte af entreprenøren som bevis for retten til tidsfristforlængelse, idet disse indeholder beskrivelser af byggeprocessen samt udfordringerne hermed på det tidspunkt, hvor det faktisk foregår. Voldgiftsretten tillægger ofte byggemødereferater bevismæssig vægt ved vurderingen af entreprenørens forsinkelse samt årsagerne hertil.

I KFE 2021.35 VBA blev bl.a. byggemødereferater tillagt vægt (min kursivering):

”Voldgiftsretten lægger som ubestridt til grund, at E løbende *siden 3. byggemøde...* varslede tidsfristforlængelser under henvisning til *manglende svar fra I på de tekniske forespørgsler*, E fremsatte til projektet, ligesom E udtrykkeligt gjorde opmærksom på, at de manglende besvarelser *hindrede byggeriets fremdrift...*”

Entreprenøren havde under hele byggeforløbet tilvejebragt skriftlig dokumentation for processen. I overensstemmelse med det faktisk anførte i byggemødereferaterne, havde entreprenøren løbende fremkommet med reviderede tidsplaner, der viste hvordan arbejderne blev forsinkede. Byggemødereferaterne og de reviderede tidsplaner blev brugt som bevis for den tidsfristforlængende omstændighed; bygherrens manglende besvarelse af entreprenørens tekniske forespørgsler. Entreprenøren tilkendes tidsfristforlængelse for hele den påståede periode.

Lignende i TBB 2020.179 VBA, hvor Voldgiftsretten lagde vægt på bl.a. byggemødereferater. Tilsvarende blev entreprenøren i TBB 2016.861 VBA tilkendt tidsfristforlængelse for hele perioden ved at fremlægge byggemødereferater samt andet skriftligt materiale.

Voldgiftsretten lagde også vægt på byggemødereferater i TBB 2019.822 VBA, TBB 2016.844 VBA og TBB 2014.975 VBA, hvor entreprenøren tilkendes tidsfristforlængelse.

Entreprenøren har fremlagt byggemødereferater som bevis for retten til tidsfristforlængelse i TBB 2021.790 VBA, KFE 2021.208 VBA, TBB 2018.649 VBA, TBB 2014.773 VBA, TBB 2012.561 VBA, TBB 2010.279 VBA, TBB 2008.418 VBA, TBB 2008.406 VBA, TBB 2003.368 VBA og TBB 2002.329 VBA, hvor entreprenøren i samtlige kendelser blev tilkendt tidsfristforlængelse.¹⁸⁷

Det kan forekomme, at byggemødereferater ikke er tilstrækkeligt bevis for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse. I TBB 2019.48 VBA havde entreprenøren krævet tidsfristforlængelse for forskellige forhold. Vedrørende de påståede mangelfulde anvisninger fra bygherren, udtaler voldgiftsretten, at efter ”bevisførelsen, navnlig det fremlagte skriftlige materiale med byggemødereferater og korrespondance mv..., finder voldgiftsretten, at [E] ikke har ført bevis for, at BH eller R er ansvarlig for forhold, som har medført forsinkelse af arbejdet.”

KFE 2016.1 VBA kan sidestilles hermed, idet entreprenøren havde fremlagt byggemødereferater, men ikke havde ”fremlagt en specificeret opgørelse over, hvornår og i hvilket omfang der har været ekstra tidsforbrug som følge af indklagedes forhold og årsagen hertil.” Bevisførelsen fandtes ikke tilstrækkelig.

¹⁸⁷ Voldgiftsretten anførte ikke hvilken bevisførelse, der blev tillagt vægt.

4.4.3. Andet skriftligt bevismateriale

Entreprenøren kan tillige fremlægge anden skriftlig dokumentation. Dette kan eksempelvis bestå i projektmateriale, herunder udbudsmaterialet, entreprenørens tilbud, entreprisekontrakten og bilag hertil, tidsplaner, projekttegninger mv. Skriftlig dokumentation kan også bestå i diverse notater, lister, aftalesedler, skrivelser, rapporter mv. udarbejdet af parterne eller en tredjemand. Endeligt kan parternes korrespondance under byggeforløbet bruges som bevis, herunder eksempelvis e-mails og skrivelser.

I kendelsen TBB 2021.348 VBA blev der lagt vægt på de optagede beviser *under* byggeprocessen. For problemer med statikken, lagde voldgiftsretten vægt på (min kursivering):

”... den *præcise og detaljerede beskrivelse* af problemerne, som fremgår af navnlig *E's notater, memoer og rapport*, som blev udarbejdet, *mens begivenhederne fandt sted*, og med henblik på at få *løst de problemer*, som angives som »showstopper«, samt de forklaringer der er afgivet vedrørende de omtalte problemer.

Det er som følge heraf et vigtigt bevis at kunne fremlægge skriftligt materiale udarbejdet under byggeforløbet. I sagen blev også udbudsmaterialet, entreprenørens tilbud, tidsplaner, arkitekt- og ingeniørprojekt, arbejdsbeskrivelser, byggesagsbeskrivelser og tilsynsnotater fremlagt.

Voldgiftsretten lagde i TBB 2021.149 VBA vægt på ordlyden af projektmateriale og de af Teknologisk Institut og Bunch Bygningsfysik ApS udarbejdede notater. Entreprenøren havde ført fornødent bevis for projekteringsfejlen, og perioden blev ikke nedsat som følge af utilstrækkelig dokumentation.¹⁸⁸

I samme kendelse *tilsidesatte* voldgiftsretten dele af skønserklæringen i forhold til en anden projekteringsfejl. Entreprenørens bevisførelse bestod bl.a. i byggemødereferater, projekttegninger og et notat.¹⁸⁹ Entreprenøren havde utvivlsomt ført bevis for projekteringsfejlen ud over syn og skøn, hvilket bevirkede tilsidesættelsen af skønsmændens konklusioner.

Som anført ovenfor krævedes i TBB 2019.142 VBA ”et sikkert bevis for retten til tidsfristforlængelse”. Entreprenøren førte bl.a. bevis ved fremlæggelse af omfattende mailkorrespondancer og byggemødereferater, hvilke havde bevismæssig vægt, idet voldgiftsretten tilkendte entreprenøren tidsfristforlængelse. Entreprenøren bevisbyrde fandtes dog ikke løftet i fuldt ud, hvorfor tidsfristforlængelsen blev fastsat kortere end krævet.

TBB 2019.48 VBA vedrørte manglende adgang til lejligheder. Entreprenøren havde ført bevis ved fællesbeskrivelsen, korrespondance mellem parter og referater fra møder. Entreprenøren fandtes at have ført fornødent bevis for, at forsinkelsen skyldtes bygherrens forhold. Dette gjaldt dog ikke for så vidt angik opgørelsen (min kursivering):

”... krav om tidsfristforlængelse principielt skal være baseret på fremlæggelse af *fyldestgørende*... Sådan dokumentation har [E] ikke fremlagt i det foreliggende tilfælde. Efter en samlet vurdering af beviserne finder

¹⁸⁸ Perioden blev nedsat til 1/3, hvilket var begrundet i entreprenørens eget ansvar for forsinkelsen.

¹⁸⁹ Notatet var udformet af Bunch Bygningsfysik. Bevisførelsen bestod også i bygherrens instruktioner til entreprenøren, entreprenørens brev til bygherren med reklamation over fejl i projektet, korrespondance mellem parterne, og et referat af et møde med deltagelse af sagens parter, hvor der var enighed om, at der skulle rettes op på projekteringsfejlen.

voldgiftsretten dog, at der er fremlagt *tilstrækkelig dokumentation* for, at problemerne... var så væsentlige og langstrakte, at de forsinkede færdiggørelsen af hele renoveringsprojektet.”

Der kunne ske *lempelse af kravene* til bevisførelsen, idet voldgiftsretten med *tilstrækkelig sikkerhed* kunne vurdere, at bygherrens forhold faktisk havde forsinket projektet. Tidsfristforlængelsen blev fastsat skønmæssigt til 8 dage.¹⁹⁰ Det kan ikke afvises, at entreprenøren var tilkendt flere dages tidsfristforlængelse, såfremt fornødent bevis var ført for opgørelsen.

I de følgende kendelser er entreprenøren blevet tilkendt tidsfristforlængelse i forskelligt omfang. Entreprenøren har fremlagt forskelligt skriftlig dokumentation for at godtgøre retten til tidsfristforlængelse.¹⁹¹

Voldgiftsretten lagde vægt på *korrespondancen* mellem parterne under byggeforløbet i TBB 2020.179 VBA, TBB 2019.822 VBA, TBB 2014.975 VBA, TBB 2011.737 VBA og TBB 2007.782 VBA. Entreprenøren fremlagde tillige parternes korrespondance i TBB 2021.790 VBA,¹⁹² KFE 2021.208 VBA, TBB 2018.649 VBA, TBB 2017.755 VBA og TBB 2016.844 VBA, hvor voldgiftsretten ikke anfører noget om den bevismæssige vægt heraf.

Der blev lagt vægt på udarbejdede *rapporter* i TBB 2021.149 VBA og TBB 2019.822 VBA.¹⁹³

Entreprenørens fremlæggelse af *tidsplaner* og reviderede tidsplaner, fik betydning i KFE 2021.35 VBA.¹⁹⁴ Entreprenøren fremlagde desuden tidsplaner i KFE 2021.208 VBA og TBB 2016.844 VBA.

Udbudsmaterialet og projektmaterialet i øvrigt vil næsten altid blive fremlagt som bevismateriale. Ordlyden i dette materiale lagde voldgiftsretten vægt på i KFE 2021.208 VBA, TBB 2020.179 VBA, TBB 2016.541 VBA, TBB 2014.975 VBA og TBB 2007.782 VBA, hvor entreprenøren netop påberåber sig mangler mv. i projektmaterialet.

Parterne holder undertiden *andre møder* end almindelige byggemøder. Referater fra sådanne møder fik betydning for resultatet i TBB 2020.179 VBA¹⁹⁵ og TBB 2007.782 VBA.¹⁹⁶

Voldgiftsretten har derudover lagt vægt på øvrigt skriftligt materiale, herunder entreprenørens fremlagte liste over tekniske forespørgsler i KFE 2021.208 VBA, fremlagte faktura i TBB 2016.861 VBA, og dokumentation for forureningsundersøgelser og myndighedsgodkendelser i TBB 2016.844 VBA.¹⁹⁷

Bevisførelsen var ikke tilstrækkelig i følgende voldgiftskendelser:

I KFE 2016.1 VBA fremlagde entreprenøren af tidsplaner, byggemødereferater, korrespondance mellem parterne og entreprenørens elektroniske tidsregnskab. Entreprenøren havde ikke fremlagt

¹⁹⁰ Entreprenøren havde påstået tidsfristforlængelse i 24 dage.

¹⁹¹ I de fleste kendelser har entreprenøren tillige fremlagt byggemødereferater som skriftlig dokumentation.

¹⁹² Korrespondancen bestod bl.a. i en meddelelse fra bygherren, hvor denne konstaterer at ”have begivet sig ud i et projekt, som man slet ikke magtede”.

¹⁹³ Både rapport og tidsplan, der klarlagde forsinkelsen, var udarbejdet af Teknologisk Institut.

¹⁹⁴ Tidsplaner og reviderede tidsplaner viste hvordan arbejderne blev forsinkede i større og større omfang som følge af bygherrens manglende besvarelse af entreprenørens tekniske forespørgsler.

¹⁹⁵ Indholdet af et opstartsmøde mellem parterne.

¹⁹⁶ Parterne havde afholdt møde forud for entreprenørens arbejdsstandsning.

¹⁹⁷ Entreprenøren skulle godtgøre forsinkelser grundet forhøjet forureningsniveau samt forsinket myndighedsgodkendelse.

arbejdssedler eller ugesedler, der dokumenterede entreprenørens spildtid eller en specificeret opgørelse over hvornår, og i hvilket omfang, der havde været ekstra tidsforbrug.

I TBB 2008.418 VBA havde entreprenøren kun i begrænset omfang fremlagt tidsplaner og arbejdsplaner, der gjorde det muligt at fastlægge om den enkelte aktivitet lå på kritisk vej. På trods heraf havde entreprenøren *sandsynliggjort* kravet på tidsfristforlængelse ved fremlæggelse af en stor mængde afvigerrapporter.

4.4.4. Syn og skøn

Syn og skøn anses i entrepriseretten for at være et vigtigt og ofte afgørende bevismiddel. Dette kan også være tilfældet for så vidt angår entreprenørens forsinkelse og berettigelsen af tidsfristforlængelse. Det skriftlige materiale, som er gennemgået ovenfor, har ofte indviklet teknisk karakter, hvilket medfører nødvendigheden af teknisk vejledning.¹⁹⁸ Skønsmandens opgave består sædvanligvis i en bedømmelse af sagens skriftlige materiale i tilfælde af forsinkelsestvister.

Skønserklæringer tillægges stor betydning som bevismiddel, jf. eksempelvis KFE 2021.35 VBA. I sagen lagde voldgiftsretten hovedsageligt vægt på tre afgørende bevismidler; byggemødereferater, tidsplaner og skønserklæringen. Som bevis for, at bygherrens forsinkelse faktisk havde *forårsaget* entreprenørens forsinkelse, havde der i sagen været afholdt syn og skøn. Voldgiftsretten henviste direkte til skønsmandens besvarelser i dennes bemærkninger, bl.a. hvor (min kursivering):

”(d)et fremgår af *skønsmandens besvarelse* af spørgsmål ... 6, at såfremt den udarbejdede tidsplan skulle følges, måtte der ikke forekomme manglende besvarelse af tekniske forespørgsler i det omhandlede omfang, og af *spørgsmål* ... Endelig fremgår af *besvarelsen af spørgsmål* ... 8, at det tidsforbrug, der medgik til besvarelse af E's tekniske forespørgsler, har forstyrret fremdriften for udførelsen af entreprisen. *Herefter...* og da forsinkelserne efter voldgiftsrettens vurdering skyldes B's... forhold, har E haft ret til forlængelse af tidsfristerne.”

Entreprenøren fandtes som følge af disse bevismidler både at have dokumenteret, at bygherren havde tilsidesat sine forpligtelser, og at dette havde *forårsaget* forsinkelsen. Skønserklæringens betydning tydeliggøres af voldgiftsrettens direkte brug af skønsmandens konklusioner i resultatet. Entreprenøren havde på denne baggrund ret til tidsfristforlængelse for hele den påståede periode.

I TBB 2014.773 VBA vedrørte tre skønserklæringer tidsplanlægning. Skønserklæringerne formodes at have haft stor indflydelse på resultatet, idet bygherren ikke fandtes at have udnyttet planlægningssoftwaren i tilstrækkeligt omfang, hvorfor den kritiske vej for byggeriet ikke kunne fastslås. Dette modificerede de sædvanlige krav til entreprenørens dokumentation for virkningen af bygherrens forsinkende forhold.

Syn og skøn kan have større eller mindre betydning for bevisførelsen alt efter hvilke forhold entreprenøren angiver som tidsfristforlængende. I TBB 2007.782 VBA skulle entreprenøren påvise berettigelsen af ekstraarbejde som følge af bl.a. fejl i projektmaterialet. I sagen skulle skønsmanden også vurdere nødvendigheden af det udførte ekstraarbejde ved besigtigelse, målinger mv. på byggepladsen. Syn og skøn var afgørende for resultatet, idet voldgiftsrettens vurdering af kravene om

¹⁹⁸ Jf. Hørlyck, Erik, Syn og skøn, 6. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2022, s. 79 (herefter ”Hørlyck, Syn og skøn”).

ekstraarbejde hvilede på de opmålinger, som skønsmanden havde foretaget samt dennes besvarelse af spørgsmålene i skønserklæringen.

Der blev tillige afholdt syn og skøn i TBB 2021.790 VBA, TBB 2021.348 VBA, TBB 2021.149 VBA, TBB 2018.649 VBA, TBB 2016.541 VBA, TBB 2014.773 VBA og TBB 2010.279 VBA. Syn og skøn antages i kendelserne at have betydning for resultatet, idet skønsmanden har lavet en bedømmelse af sagens skriftlige materiale.

Som nævnt ovenfor, fandtes den skriftlige bevisførelse ikke tilstrækkelig i kendelserne TBB 2019.48 VBA og KFE 2016.1 VBA. I begge kendelser var der fremlagt byggemødereferater og øvrigt skriftligt materiale. Der var ikke afholdt syn og skøn i sagerne, hvilket kan have haft indflydelse på resultatet.

Bevisførelse ved syn og skøn indebærer ikke, at resultatet altid vil være overensstemmende med skønserklæringen. I TBB 2021.149 VBA, hvor skønserklæringen i øvrigt var fordelagtig for bygherren, *tilsidesatte* voldgiftsretten skønserklæringens konklusioner angående fejl i projekt materialet. Skønsmanden havde vurderet, at tagkonstruktionen kunne være udført i henhold til det foreliggende tegningsmateriale. Denne vurdering var voldgiftsretten ikke enig i, hvilket begrundes i (min kursivering):

”... de foreliggende oplysninger, herunder *arkitekttegning* detalje 10-34, *ingeniørtegning* D14(K) samt *byggemødereferater* fra november og december 2016, må voldgiftsretten lægge til grund, at der var *divergens* mellem arkitekt- og ingeniørmateriale omkring tagkonstruktionen ved skotrender på bygning B, at *BH instruerede HE* i at udføre en variant, der lignede *ingeniørtegningen*”.

Voldgiftsretten lagde i sagen vægt på entreprenørens øvrige skriftlige bevisførelse, idet entreprenøren havde fremdraget tilstrækkelige forhold til at skabe usikkerhed om skønsmandens konklusioner. Kendelsen viser dels, at entreprenøren kan føre bevis for retten til tidsfristforlængelse ved brug af anden bevisførelse end syn og skøn, og dels at anden bevisførelse efter omstændighederne kan tillægges mere vægt end skønserklæringen. Dertil kommer, at voldgiftsretten har bedre forudsætninger for at vurdere de tekniske forhold i sagen i forhold til den civile domstol, idet voldgiftsretten typisk også består af fagdommere med teknisk ekspertise. Hertil skal dog bemærkes, at vurderinger i skønserklæringer alene undtagelsesvist tilsidesættes.¹⁹⁹

4.4.5. Forklaringer under hovedforhandlingen

Som det ses ovenfor, har den skriftlige bevisførelse stor betydning for vurderingen af entreprenørens ret til tidsfristforlængelse. Entreprenøren fører i næsten alle sager også bevis ved mundtlige forklaringer under hovedforhandlingen, hvilket fungerer som *supplement* til syn og skøn og/eller skriftligt bevismateriale. Forklaringer kan bestå af partsforklaringer, vidneforklaringer, afhjemling af skønsmand, forklaringer fra fagpersoner mv., men voldgiftsretten anfører ikke i sin begrundelse for resultatet hvilke(n) forklaring(er) der konkret tillægges vægt.

I kendelsen TBB 2021.348 VBA lagde voldgiftsretten *navnlig* vægt på forklaringerne, og entreprenøren havde godtgjort retten til tidsfristforlængelse som følge af problemer med statikken.

¹⁹⁹ Jf. Hørlyck, Syn og skøn, s. 16 f.

Voldgiftsretten lagde i TBB 2020.179 VBA vægt på forklaringer under hovedforhandlingen. Der blev desuden lagt vægt på forklaringerne i TBB 2019.822 VBA, TBB 2016.861 VBA, TBB 2016.844 VBA, TBB 2014.975 VBA, TBB 2012.561 VBA, TBB 2011.737 VBA, TBB 2010.279 VBA, TBB 2009.485 VBA, TBB 2008.406 VBA og TBB 2007.782 VBA.²⁰⁰

Som anført ovenfor var entreprenørens bevisførelse ikke tilstrækkelig i TBB 2019.48 VBA for så vidt angår mangelfulde anvisninger fra bygherren. Bevisførelsen bestod både af skriftligt materiale og afgivne forklaringer under hovedforhandlingen. Entreprenøren fandtes ikke at have løftet bevisbyrden for at være berettiget til tidsfristforlængelse for dette krav.²⁰¹

4.4.6. Delkonklusion vedrørende kravene til entreprenørens bevisbyrde og voldgiftsrettens bevisbedømmelse for tidsfristforlængelse

Indledningsvist kan det konkluderes, at den frie bevisførelse og bevisbedømmelse også finder anvendelse i voldgiftspraksis, når entreprenøren skal godtgøre sin ret til tidsfristforlængelse.

Entreprenøren har ansvaret for at løfte bevisbyrden, herunder ved at fremlægge tilstrækkelig dokumentation til at påvise, at forsinkelsen skyldes bygherrens forhold. Indenfor rammerne af voldgiftsloven og voldgiftspraksis har entreprenøren ret til at fremlægge alt bevismateriale. Det ses i kendelserne ved, at entreprenøren fremlægger en stor variation af dokumentation. Det hyppigste bevismateriale er skønserklæringer, byggemødereferater og øvrig skriftlig dokumentation. Derudover fører entreprenøren som udgangspunkt også bevis ved mundtlige forklaringer under hovedforhandlingen.

Voldgiftsretten har i en række kendelser anført generelle bemærkninger til kravene til entreprenørens bevisbyrde. Heraf følger, at entreprenøren skal kunne påvise med *overvejende sikkerhed*, at forsinkelserne begrundet i bygherrens forhold har påvirket færdiggørelsestidspunktet. Derudover skal entreprenøren *dokumentere den faktiske forsinkelse dag for dag*. Det følger imidlertid tillige af voldgiftspraksis, at kravene til bevisbyrden efter omstændighederne kan *lempes*. Dette særligt såfremt bygherrens forhold påvirker entreprenørens mulighed for at føre bevis, eller hvis dokumentationen i øvrigt er tilstrækkelig til at vurdere forsinkelsen i et vist omfang.

Lempelse af beviskravene må også forstås som voldgiftsrettens anerkendelse af, at entreprenørens bevisbyrde er svær at løfte. Der ses i de fleste større byggesager at være en lang række forskellige begivenheder, der med en rimelig sandsynlighed har forårsaget visse forsinkelser. Disse begivenheder kan både virke hver for sig og påvirke hinanden, hvilket besværliggør entreprenørens bevisførelse.

Det følger af voldgiftspraksis, at såfremt entreprenørens dokumentation ikke findes fyldestgørende, kan entreprenøren tilkendes en *skønsmæssigt* fastsat tidsfristforlængelse.

Omvendt *skærper* det kravene til entreprenørens bevisførelse, hvis denne ikke har reklameret om kravet til tidsfristforlængelse til bygherren.

²⁰⁰ I andre kendelser fremgår det af sagsfremstillingen, at entreprenøren har ført bevis ved forklaringer under hovedforhandlingen, hvor voldgiftsretten dog ikke udtaler sig om, i hvilket omfang disse forklaringer får betydning for resultatet. Dette ses i eksempelvis i TBB 2021.790 VBA, TBB 2018.649 VBA, TBB 2014.773 VBA og TBB 2002.329 VBA.

²⁰¹ Tilsvarende i KFE 2016.1 VBA, hvor der også var ført bevis ved skriftligt materiale samt forklaringer.

Den frie bevisbedømmelse, som følger af retsplejeloven, finder anvendelse i voldgiftspraksis. Dette kommer til udtryk vedrørende tidsfristforlængelse, idet voldgiftsretten bedømmer og lægger vægt på beviserne konkret fra kendelse til kendelse. Der kan udledes visse mønstre vedrørende bevisførelse og bevisvurderingen fra voldgiftspraksis vedrørende tidsfristforlængelse.

Dokumentation for retten til tidsfristforlængelse vil uden undtagelser bestå i skriftligt bevismateriale i større eller mindre omfang. I hvilken udstrækning forskellig skriftlig dokumentation tillægges vægt varierer, hvilket er udtryk for voldgiftsrettens frie bevisbedømmelse.

Byggemødereferater fungerer som et vigtigt bevismateriale, idet referaterne skal dokumentere byggeprocesser og udfordringer mens de finder sted. Voldgiftsretten har i adskillige kendelser lagt vægt på byggemødereferater ved vurderingen af tidsfristforlængelse. Fremlæggelse af byggemødereferater er dog isoleret set ikke tilstrækkelig dokumentation, og entreprenøren fører altid andet bevis ud over referaterne. I flere kendelser er entreprenørens bevisførelse fundet utilstrækkelig, selvom der er fremlagt byggemødereferater. Derudover bærer entreprenøren risikoen for fejl i byggemødereferater, når entreprenøren påberåber sig det modsatte af, hvad der står i referatet.

Projekt materialet får naturligvis bevismæssig betydning, når entreprenøren påberåber sig ret til tidsfristforlængelse som følge af mangler i dette materiale. Materialet har tillige betydning for de øvrige bygherrerelaterede forsinkelser, idet materialet udgør grundlaget for entreprisen.

Voldgiftsretten lægger i visse tilfælde vægt på den *korrespondance*, der har været mellem parterne under byggeforløbet. Begrundelsen herfor følger nogenlunde den samme som for byggemødereferater. Der er tendens til at tillægge skriftligt materiale, som er *udarbejdet mens begivenhederne fandt sted*, betydning. Dette står i modsætning til materiale udarbejdet efter byggeforløbet.

Syn og skøn ses at være et vigtigt bevismiddel i forbindelse med forsinkelse, da der ofte er behov for teknisk ekspertise til bedømmelse af sagens skriftlige materiale. Der føres ofte bevis ved syn og skøn, og i visse kendelser får skønserklæringer afgørende betydning for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse. Det ses, at konklusionerne fra skønserklæringer bruges direkte i resultatet.

En ufordelagtig skønserklæring kan dog blive tilsidesat af voldgiftsretten, såfremt entreprenøren fremlægger tilstrækkelig dokumentation til at skabe usikkerhed om skønsmændens konklusioner.

Entreprenøren vil under langt de fleste hovedforhandlinger føre bevis ved *forklaringer*, herunder både som parts- og vidneforklaringer samt forklaringer fra fagpersoner. I en længere række kendelser har forklaringerne betydning for resultatet, og disse er altså også et vigtigt bevismiddel, når entreprenøren skal godtgøre sin ret til tidsfristforlængelse.

5. Parallelforsinkelse

5.1. Konkurrerende forsinkelsesårsager i dansk ret

Det forekommer undertiden, at den *samme forsinkelse* kan henføres under flere konkurrerende årsager. En sådan konkurrencesituation er kendt over hele den danske erstatningsret.²⁰² I den almindelige

²⁰² Jf. Bryde Andersen, Lærebog i obligationsret I, s. 312 f.; Jost Buch, AB 18, s. 581 f.

erstatningsret uden for kontrakt vil faktisk årsagskonkurrence som udgangspunkt føre til solidarisk ansvar,²⁰³ hvilket ikke løser en sådan problemstilling i længerevarende kontraktforhold.²⁰⁴

Byggesager bliver mere og mere komplekse, og en naturlig konsekvens heraf er, at flere parter hver især påberåber sig forhold, der har betydning for forsinkelsen.²⁰⁵ I entrepriseretten kan samme forsinkelse være forårsaget af flere konkurrerende årsager.

Problemstillingen om parallelforsinkelse består i, at en forsinkelse er forårsaget af bygherrens forhold,²⁰⁶ hvilket isoleret set berettiger entreprenøren til tidsfristforlængelse, og afskærer bygherrens krav på dagbod.²⁰⁷ Samtidig er *den samme forsinkelse* forårsaget af entreprenøren, hvilket er ansvarspådragende og berettiger bygherren til tidsfristforlængelse. Situationen er modsigende, idet kravene logisk ekskluderer hinanden.

AB 18 indeholder ingen løsning på håndteringen af parallelforsinkelse.²⁰⁸ I det følgende undersøges, hvorledes voldgiftsretten forholder sig til den situation, hvor årsagen til den samme forsinkelse uafhængigt af hinanden *både er entreprenørens og bygherrens forhold*.

5.2. Parallelforsinkelse i dansk voldgiftspraksis

Der findes alene få nyere voldgiftskendelser vedrørende parallelle forsinkelser i entrepriseretten.

Den eneste voldgiftskendelse, hvor det fremgår *direkte*, at den præcis samme forsinkelse er forårsaget af både entreprenøren og bygherren er TBB 2018.649 VBA. Kendelsen vedrører bl.a. parternes tvist om projekteringsansvaret og manglende projektafklaring af materialevalg. Entreprenøren havde krævet tidsfristforlængelse for hele forsinkelsesperioden på 13 uger fordelt med 5 uger begrundet i tvisten om projektering, 3 uger begrundet i manglende projektafklaring, og 5 uger begrundet i øvrige forhold. Entreprenøren havde samlet ret til tidsfristforlængelse i 11 ud af 13 uger.

Vedrørende parternes tvist om projekteringsansvaret var bygherrens forhold årsagen til forsinkelsen på 5 uger. Imidlertid forelå der også forsinkende omstændigheder, der skyldtes entreprenørens forhold, hvilket skønsmæssigt blev fastsat til 1 uge. Voldgiftsretten fandt, at:

”... de forsinkende omstændigheder, der kan henføres til [E], ikke ændrer på, at [E] efter AB 92 § 24, stk. 1, som bl.a. giver entreprenøren ret til tidsfristforlængelse ved forsinkelser, der skyldes bygherrens forhold..., er berettiget til en tidsfristforlængelse på 5 uger med hensyn til opstartsfasen.”

Dette gør sig også gældende for kravet vedrørende manglende projektafklaring, hvor entreprenøren havde ret til tidsfristforlængelse efter samme begrundelse som citatet ovenfor.

²⁰³ Jf. Jost Buch, AB 18, s. 582; Iversen, Erstatningsberegningen i kontraktforhold, s. 812.

²⁰⁴ Jf. Hansen, TfR 2011.443, s. 475.

²⁰⁵ Jf. Mortensen og Christiansen, TBB 2016.696.

²⁰⁶ Den samme forsinkelse kan tilsvarende forårsages af andre forhold, hvilke ikke er genstand for denne behandling.

²⁰⁷ Bygherrens krav på økonomisk kompensation kan både bestå i erstatning eller dagbod, jf. AB 18 § 25, stk. 1. Det vil som oftest besås i krav om dagbod, jf. afsnit 2.4, hvorfor der i dette afsnit fokuseres på bygherrens dagbodskrav.

²⁰⁸ Mortensen og Christiansen anførte i TBB 2016.696, at der burde være inddraget overvejelser om parallelle forsinkelser i revisionen i AB, hvilket ikke blev inddraget i AB 18.

Både entreprenøren og bygherren var skyld i samme forsinkelse på i alt 2 uger, altså parallelforsinkelse, og entreprenøren var berettiget til tidsfristforlængelse i begge uger. Bygherren kunne derfor ikke kræve dagbod i denne periode.

Voldgiftsretten fandt endvidere vedrørende entreprenørens krav på økonomisk kompensation, at entreprenøren ”alene har krav på erstatning..., med hensyn til forsinkelse, som ikke (tillige) skyldes [E’s] egne forhold. [E] har alene krav på betaling som følge af tidsfristforlængelse med hensyn til 9 uger.”

I TBB 2017.755 VBA var entreprenøren som udgangspunkt ansvarlig for forsinkelsen efter 1. maj, hvor bygherren havde forespurgt byggestart. Byggestarten fandt først sted den 15. august samme år, og forsinkelsen var dermed 3,5 måned. Forsinkelsen af byggestarten var begrundet i, at entreprenøren ophævede leveringsaftalen med sin leverandør og ikke kunne få leveret betonelementer. Bygherren måtte dog bære halvdelen af ansvaret for forsinkelsen i samme periode grundet manglende byggetilladelse, og manglende forsøg på at få en anden entreprenør på et forudgående byggeri til at forcere, hvilket havde været muligt. Entreprenøren tilkendtes tidsfristforlængelse og økonomisk kompensation for halvdelen af perioden, og bygherren kunne kræve dagbod for den resterende halvdel af perioden.

Det er tvivlsomt, om årsagen til henholdsvis entreprenørens og bygherrens forsinkelser isoleret set strækker sig over hele perioden. Byggetilladelsen blev først endeligt udstedt den 11. august, og entreprenøren kunne først få betonelementer leveret i starten af september. Både bygherren og entreprenøren må som følge heraf hver især være årsag til forsinkelsen i (næsten) hele perioden. Tidsfristforlængelsen fastsættes på baggrund af en skønsmæssig ansvarsfordeling med halvdelen til hver.

I kendelsen KFE 2020.71 VBA var forsinkelsen også forårsaget af både bygherren og entreprenøren. Entreprisen var forsinket med lige under 3,5 måned. Forsinkelsen var forårsaget af bygherrens forhold bl.a. som følge af, at udbudsmaterialet var uklart, og da der ikke blev reageret med tilstrækkelig hurtighed fra tilsynet. På den anden side havde entreprenøren også en del af skylden for forsinkelsen. Efter en samlet vurdering af disse forhold var entreprenøren berettiget til tidsfristforlængelse i 2 måneder, og bygherren havde krav på dagbod for lige under 1,5 måned.

Det anføres ikke, hvorvidt forsinkelsen forårsaget af bygherren var helt eller delvist sammenfaldende med forsinkelsen forårsaget af entreprenøren. Det er derfor usikkert, hvorvidt entreprenørens og bygherrens forhold i denne sag er årsagen til *samme forsinkelse*.²⁰⁹

Dette er tilsvarende i TBB 2011.472/2, hvor ansvaret for forsinkelsen blev fordelt med halvdelen til bygherren og halvdelen til entreprenøren, og hvor bygherrens ansvar for forsinkelsen tillige blev nedsat grundet entreprenørens manglende reklamation.

I praksis er det ikke altid fuldstændigt klart, hvilket eller hvilke forhold, der har haft afgørende indflydelse på forsinkelsen. Der kan ikke opstilles en nødvendig forudsætning om, at der skal være absolut sammenfald mellem årsagerne og disses forårsagelse af forsinkelsen.²¹⁰

²⁰⁹ Der findes andre trykte voldgiftskendelser, der fordeler ansvaret for forsinkelsen mellem entreprenøren og bygherren, eksempelvis KFE 2003.066 VBA og TBB 2002.329 VBA, men det er i kendelserne ikke tydeligt hvorvidt parterne har forårsaget samme forsinkelse.

²¹⁰ Jf. Mortensen og Christiansen, TBB 2016.696.

5.3. Engelske løsningsmodeller og Malmaison-doktrinen

I det følgende vil der foretages en kort gennemgang af, hvordan parallelle forsinkelser behandles i engelsk ret, idet der i England har været en noget større diskussion heraf. Problemstillingen er et omfattende emneområde, herunder både i retspraksis og i litteraturen.

I engelsk retspraksis findes der overordnet set tre forskellige modeller. Som følge af, at parallelle forsinkelser er en omfattende disciplin i England, er formålet med denne behandling alene at lave en kort gennemgang af de to meste anvendte modeller.²¹¹ Herefter kan dansk voldgiftspraksis sammenlignes med disse løsningsmodeller. Modellerne består i apportionment-modellen og Malmaison-doktrinen.²¹²

Den første model består i en fordeling af ansvar (apportionment). Modellen ses anvendt i en række afgørelser, og blev introduceret i John Doyle Construction Ltd (2004).²¹³ Løsningsmodellen ses herefter anvendt i flere afgørelser, eksempelvis City Inn Ltd (2007).²¹⁴ I denne afgørelse behandles både tidsfristforlængelse og økonomisk kompensation efter samme løsning. Det fremgår, at (min kursivering):

”Where there is *true concurrency* between a relevant event and a contractor default, in the sense that both existed simultaneously, regardless of which started first, it may be *appropriate to apportion responsibility* for the delay between the two causes...”

Ansvaret for forsinkelserne fordeles i afgørelsen mellem entreprenøren og bygherren ud fra skøns-mæssige betragtninger om ansvarsfordelingen. Ansvaret fordeles ud fra graden af skyld (”culpability”) og hver faktors betydning for forsinkelsen (”the significance of each factors in causing the delay”). Bygherren findes i den konkrete sag at måtte bære ansvaret for 9 ud af 11 ugers forsinkelse. Denne løsningsmodel anvendes jævnligt i engelsk retspraksis, men løsningen er blevet kritiseret i andre afgørelser²¹⁵ og i litteraturen²¹⁶.

Den anden model er Malmaison-doktrinen, og betegnelsen kommer fra afgørelsen Malmaison Hotel Ltd (1999).²¹⁷ Det fremgår af afgørelsen, at (min kursivering):

“..., it is agreed that if there are *two concurrent causes of delay*, one of which is a relevant event, and the other is not, then *the Contractor is entitled to an extension of time* for the period of delay caused by the relevant event notwithstanding the concurrent effect of the other event...”

²¹¹ Den tredje model handler om at finde den dominerende årsag (dominant cause), hvilken ikke længere anvendes i engelsk ret, jf. Moran, Vincent, Causation in construction law: The Demise if the ”dominant cause” test?, QC, 2014, s. 13 (herefter ”Moran, Causation in construction law”); Cavaleri, Sylvie, Concurrent Delay in Construction Disputes, first edition, Werlauff Publishing, 2015, s. 242 ff. (herefter ”Cavaleri, Concurrent Delay in Construction Disputes”).

²¹² Jf. Mortensen og Christiansen, TBB 2016.696..

²¹³ John Doyle Construction Ltd v Laing Management (Scotland) Ltd (2004) (Inner House, second instance).

²¹⁴ City Inn Ltd v Shepherd Construction Ltd (2007).

²¹⁵ Metoden blev afvist i afgørelsen Walter Lily & Co Ltd v and DMW Developments Ltd (2012), og i gengivelsen af afgørelsen af Akenhead J i Technology and Construction Court den 11. juli 2012, anføres det om tidsfristforlængelse, at ”there should (not) be some apportionment in the case of concurrent delay...”.

²¹⁶ Metoden kritiseres af Pickavance, Keith, Delay and disruption in construction contracts, fourth edition, Sweet & Maxwell, 2010, s. 1126 f. (herefter ”Pickavance, Delay and Disruption in Construction Contracts”), som også henviser til kritik fra Jeremy Winter i artiklen ”Dominant cause and its relevance to concurrent delay”, 2008.

²¹⁷ Henry Boot Construction (UK) Ltd v Malmaison Hotel (Manchester) Ltd (1999).

Det følger af afgørelsen, at når både bygherren og entreprenøren er ansvarlig for samme forsinkelse, har entreprenøren ret til tidsfristforlængelse for hele forsinkelsen, men ikke til økonomisk kompensation.²¹⁸ Doktrinen ses også anvendt i senere praksis i England, eksempelvis i *De Beers Ltd (2011)*.²¹⁹ Af afgørelsen fremgår at (min kursivering):

“The general rule in construction and engineering cases is that where there is concurrent delay to completion by matters for which both employer and contractor are responsible, the contractor is entitled to an extension of time but he cannot recover in respect of the loss caused by the delay.”

I lighed hermed er afgørelsen *Walter Lilly Ltd (2012)*,²²⁰ hvor det blev anført om forsinkelse, som både skyldtes bygherrens og entreprenørens forhold, at ”where delay is caused by two or more effective causes... the Contractor is entitled to a full extension of time.”

Løsningen anbefales også i den engelske *Delay and Disruption Protocol*²²¹ som et kerneprincip (min kursivering):

*“True concurrent delay is the occurrence of two or more delay events at the same time, one an Employer Risk Event, the other a Contractor Risk Event, and the effects of which are felt at the same time... Where Contractor Delay to Completion occurs or has an effect concurrently with Employer Delay to Completion, the Contractor’s concurrent delay should not reduce any EOT due.”*²²²

Ovenstående samt engelsk juridisk litteratur peger i retningen af, at *Malmaison*-doktrinen er blevet den mest foretrukne løsningsmodel i engelsk ret ved parallelle forsinkelser.²²³ Doktrinen er dog også omdiskuteret, idet spørgsmålet om parallelforsinkelse også kan afgøres på grundlag af mere nuancerede vurderinger.²²⁴ Derudover bliver *apportionment*-modellen stadig brugt i nyere engelsk retspraksis, eksempelvis i *North Midland Building Ltd (2021)*.²²⁵

5.4. Dansk voldgiftspraksis overfor ”apportionment” og Malmaison-doktrinen

I den *engelske apportionment-model* fordeles ansvaret for forsinkelsen ud fra skønmæssige betragtninger, hvilket både gælder for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse og økonomisk kompensation.

Voldgiftsretten anvender en ensartet tilgang til løsningen af problemstillingen vedrørende parallelforsinkelse i TBB 2017.775 VBA. Bygherren og entreprenøren findes at måtte bære halvdelen af

²¹⁸ Jf. også *Pickavance, Delay and Disruption in Construction Contracts*, s. 1060 f.

²¹⁹ *De Beers (UK) Ltd v Atos Origin IT Services (UK) Ltd (2011)*.

²²⁰ *Walter Lilly & Co Ltd v DMW Developments Ltd (2012)*.

²²¹ Protokollen er udformet i februar 2017, 2. udgave, af det engelske ”Society of Construction Law”, og fungerer som en vejledning til byggesagens parter til håndtering af forsinkelser og forstyrrelser i forhold til retten til tidsfristforlængelse og kompensation.

²²² Jf. *Delay and Disruption Protocol*, 2nd edition, 2017, s. 6.

²²³ Jf. *Cavaleri, Concurrent Delay in Construction Disputes*, s. 268 og 272; *Burr, Andrew, Delay and Disruption in Construction Contracts*, fifth edition, Informa law from Routledge, 2016, s. 812 ff. og s. 818 ff. (herefter ”*Burr, Delay and Disruption in Construction Contracts*”).

²²⁴ Jf. *Delay and Disruption Protocol*, 2nd edition, 2017, s. 31, hvor det diskuteres, hvordan parallelforsinkelse bør behandles, og hvor der argumenteres for, at bygherrens forsinkelse ikke skal betragtes som den reelle forsinkelse; *Jost Buch*, AB 18, s. 579.

²²⁵ *North Midland Building Ltd v Cyden Homes Ltd (2021)*.

ansvaret for forsinkelsen. Denne fordeling er baseret på skønsmæssige overvejelser om hver parts ansvar for forsinkelsen i overensstemmelse med apportionment-modellen fra engelsk ret.

Voldgiftsretten fordeler også ansvaret skønsmæssigt mellem parterne i KFE 2020.71 VBA og TBB 2011.478/2. I sagerne er det dog mere tvivlsomt, om entreprenøren og bygherren har forårsaget ”præcis” den samme forsinkelse eller dele af den samme forsinkelse.²²⁶

Heroverfor står *Malmaison-doktrinen*. Voldgiftsretten har i TBB 2018.649 VBA løst problemstillingen om parallelforsinkelse i overensstemmelse med denne doktrin. Dette som følge af, at voldgiftsretten anfører direkte, at både bygherren og entreprenøren er ansvarlig for samme forsinkelse. Entreprenøren tilkendes i overensstemmelse med Malmaison-doktrinen tidsfristforlængelse for hele den forsinkede periode.²²⁷

Det kan som følge heraf konkluderes, at voldgiftsretten har løst problemstillinger vedrørende parallelforsinkelse i overensstemmelse med begge de mest anvendte engelske løsningsmodeller. Voldgiftsretten har løst parallelforsinkelse ved den pragmatiske tilgang; at *fordele ansvaret* skønsmæssigt i de kendelser, hvor det ikke er præciseret eller fastslået med sikkerhed, at entreprenøren og bygherren var ansvarlig for *akkurat den samme forsinkelse* eller dele heraf. Dette hænger unægtelig sammen med bevisførelsen. Omvendt ses anvendelse af Malmaison-doktrinen, hvor bygherren og entreprenøren med sikkerhed var ansvarlig for *præcis den samme forsinkelse*. Voldgiftsretten har valgt den løsningsmodel, der passer til de konkrete omstændigheder i den konkrete sag.

Retsstillingen vedrørende parallelle forsinkelser kan ikke lægges fast, idet voldgiftsretten har løst problemstillingen efter to forskellige tilgange. Voldgiftspraksis har ladet sig inspirere af løsningsmodellerne i engelsk ret. Det er uvist hvorvidt dansk voldgiftspraksis i fremtiden vil tage udgangspunkt i én af modellerne, således at retsstillingen bliver mere klar, eller om voldgiftsretten fortsat vil vælge den løsning, der passer til sagens konkrete forhold.

Det skal i denne forbindelse anføres, at der er fordele og ulemper ved begge løsningsmodeller. Den skønsmæssige fordeling af ansvar indebærer grove skøn over ansvarsfordelingen mellem parterne, hvilket skaber en usikkerhed omkring retsstillingen. Omvendt nødvendiggøres den skønsmæssige løsning af både bygherrens og entreprenørens manglende bevisførelse i henhold til årsagen til forsinkelsen, herunder om parterne overhovedet har forårsaget præcis den samme forsinkelse. Derfor er løsningen nyttig ved bevistvivl. Malmaison-doktrinen er baseret på mere detaljerede beregninger, og løsningsmodellen medfører mere forudsigelighed for parterne. Baseret på det kontraktuelle forhold mellem parterne, må den forudsigelighed, der følger af Malmaison-doktrinen være at fortrække frem for den skønsmæssige vurdering.

²²⁶ Hvilket også gælder visse andre voldgiftskendelser, eksempelvis KFE 2003.066 VBA og TBB 2002.329 VBA.

²²⁷ Hørlyck anfører, at denne løsning utvivlsomt er den rigtige, hvor der foreligger konkurrerende forsinkelsesårsager, jf. Hørlyck, *Entreprise* – AB 18, s. 429.

6. Konklusion

Dette kandidatspeciales hovedformål er at undersøge retstilstanden for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse, når entreprenøren er forsinket som følge af bygherrens forhold.

Hjemlen til entreprenørens ret til tidsfristforlængelse kan både findes i AB 18 § 39, stk. 1 og i den almindelige obligationsret. Det er en grundlæggende betingelse, at forsinkelsen skal være en følge af en omstændighed omfattet af AB 18 § 39, stk. 1, litra a-e, eller andre forhold, der berettiger til tidsfristforlængelse. Bestemmelsen i AB 18 § 39, stk. 1, litra b, første led, giver entreprenøren ret til tidsfristforlængelse, når forsinkelsen er en følge af bygherrens forhold. Denne betingelse indebærer tillige, at der skal være årsagssammenhæng mellem forsinkelsen og bygherrens forhold.

Forudsætningen for, at entreprenørens forsinkelse kan være en følge af bygherrens forhold er, at bygherren efter den almindelige entrepriseret og efter AB 18 har visse forpligtelser, som bygherren skal opfylde. Herudover kan bygherren have påtaget sig yderligere forpligtelser efter aftale med entreprenøren. Endelig findes der omstændigheder, for hvilke bygherren må bære risikoen, uanset at denne ikke har misligholdt forpligtelser i relation hertil.

Bygherren har en række *forpligtelser* forud for entreprisarbejdernes påbegyndelse. Bygherren skal udarbejde byggeprojektet, herunder både udbudsmateriale samt øvrigt projektmateriale. Lider materialet af fejl, udeladelser og uklarheder eller er materialet ikke udarbejdet rettidigt, kan dette medføre forsinkelse, som kan berettige entreprenøren til tidsfristforlængelse. Sidestillet hermed gælder det, hvis mangler ved projektmaterialet medfører ekstraarbejder, som forårsager forsinkelse. Hvis forsinkelsen er en følge af mangler ved de af bygherren udarbejdede tidsplaner, er retsstillingen den samme.

Både forud for og under entreprisens udførelse skal bygherren forestå planlægningen og koordineringen af entreprenørerne. Under udførelsen har bygherren desuden en styringsforpligtelse. Misligholder bygherren disse forpligtelser, kan det medføre forstyrrelser og uhensigtsmæssig udførelse af entreprenørens arbejde. Disse forsinkelser er en følge af bygherrens forhold.

Bygherren har *risikoen for*, at byggestarten bliver forsinket, eksempelvis som følge af manglende byggetilladelse. Bygherren har også risikoen for byggegrundens tilstand, herunder for jordbundsforhold, fortidsminder, forurening og eksisterende bygninger.

Har bygherren *efter aftale* forpligtet sig til at levere en byggeplads, der besidder bestemte egenskaber, eller har bygherren påtaget sig en bygherreleverance, vil forsinkelse eller manglende opfyldelse heraf være misligholdelse. Medfører misligholdelsen forsinkelse, kan entreprenøren have ret til tidsfristforlængelse.

Bygherrens hovedforpligtelse er at betale for entreprenørens arbejde. Standser entreprenøren sit arbejde som følge af manglende betaling af et forfaldent beløb, kan denne forsinkelse henføres til bygherrens forhold.

For at entreprenøren har ret til tidsfristforlængelse, skal der foreligge en omstændighed, der kan henføres til bygherrens forhold, som netop er gennemgået. Opfyldelse af denne betingelse er dog *ikke tilstrækkelig*, idet bygherrens forhold skal have forårsaget den forsinkelse, som entreprenøren påberåber sig fristforlængelse af. Det er en afgørende betingelse, at der skal være *årsagssammenhæng*

mellem bygherrens forhold og forsinkelsen. Vurderingen af, om der er årsagssammenhæng foretages i voldgiftspraksis ved anvendelsen af forskellige terminologier. Det er ikke afgørende for denne bedømmelse, at betingelsen om årsagssammenhæng beskrives ved forskelligt ordvalg.

Ved vurderingen af årsagssammenhæng kan der ske en bedømmelse af, om arbejdet ligger på *den kritiske vej* i byggeriet. Begrebet kritisk vej er blevet udviklet i voldgiftspraksis, og det er i stigende grad anvendt i voldgiftspraksis. I flere voldgiftskendelser sondres der udtrykkeligt mellem, om forsinkelsen har påvirket arbejder på kritisk vej. I flere tilfælde afvises krav om tidsfristforlængelse alene med den begrundelse, at arbejdet ikke lå på den kritiske vej. Vurderingen af kritisk vej indgår ikke konsekvent i voldgiftspraksis.

Det kan ved en gennemgang af voldgiftspraksis konstateres, at kritisk vej anvendes som en betingelse for årsagssammenhæng: som sammenhængen mellem den påberåbte årsag til forsinkelsen og den faktisk indtrådte forsinkelse. Voldgiftsretten er dog inkonsekvent i forhold til, om den forsinkende omstændighed skal medføre forsinkelse af hele byggeriets færdiggørelse eller blot fortsættelsen af byggeriet.

Undertiden foretager voldgiftsretten en vurdering af, om der er årsagssammenhæng mellem bygherrens forhold og forsinkelsen *uden* at anvende begrebet kritisk vej. Bedømmelsen af om forsinkelsen har påvirket arbejder på kritisk vej, og bedømmelsen af, om der er årsagssammenhæng mellem bygherrens forhold og forsinkelsen, skal i det væsentligste forstås som parallelle bedømmelser.

Ved vurderingen af årsagssammenhæng bedømmes det enten, om forsinkelsen *skyldes* bygherrens forhold, eller om forsinkelsen *ikke skyldes* entreprenørens forhold. For at påvise årsagssammenhæng er det tilstrækkeligt for entreprenøren at godtgøre, at forsinkelsen ikke beror på dennes forhold.

Entreprenøren har både bevisbyrden for, at forsinkelsen er en følge af bygherrens forhold, og at dette gælder for hele den påberåbte periode. Voldgiftsretten stiller som udgangspunkt høje krav til entreprenørens bevisbyrde, da entreprenøren skal kunne påvise med *overvejende sikkerhed*, at forsinkelsen begrundet i bygherrens forhold har påvirket færdiggørelsestidspunktet. Derudover skal entreprenøren *dokumentere den faktiske forsinkelse dag for dag*. Dette er i praksis vanskeligt for entreprenøren, og det er tillige vanskeligt for voldgiftsretten bevismæssigt at bedømme afhængigheden mellem bygherrens forhold og forsinkelsen.

Kravene til bevisbyrden kan *lempes*, hvorfor voldgiftsretten anerkender, at entreprenørens bevisbyrde er svær at løfte. Særligt såfremt bygherrens forhold påvirker entreprenørens mulighed for at føre bevis, lempes kravene. Dette gælder både i relation til at godtgøre årsagssammenhæng og længde. Omvendt *skærper* entreprenørens manglende underretning af bygherren kravene til entreprenørens bevisførelse.

Der er en fremtrædende sammenhæng mellem entreprenørens bevisbyrde, voldgiftsrettens bevisbedømmelse og opgørelsen af tidsfristforlængelsen. I de tilfælde, hvor entreprenøren ikke har ført tilstrækkeligt bevis for de nøjagtige tidsmæssige sammenhænge, opgøres tidsfristforlængelsen *skønsmæssigt*. Dette er udtryk for den frie bevisbedømmelse, idet voldgiftsretten er tilbøjelig til at give entreprenøren medhold for en del på trods af bevisvivl. Længden opgøres også skønsmæssigt, såfremt både entreprenøren og bygherren er ansvarlig for forsinkelsen.

Ved opgørelsen af tidsfristforlængelsen indgår det i vurderingen, såfremt der er har været refleksspildage. Entreprenøren kan som følge heraf være berettiget til en længere fristforlængelse, f.eks. som tillæg af en opstartsperiode.

Entreprenøren fører undertiden tilstrækkeligt bevis for tidsfristforlængelse i *hele den forsinkede periode*. Her kommer voldgiftsrettens frie bevisbedømmelse også til udtryk, idet voldgiftsretten lægger vægt på forskelligt bevismateriale i de konkrete kendelser. Det kan ikke udledes af voldgiftspraksis, at et konkret bevismiddel kan dokumentere den forsinkende virkning af bygherrens forhold.

Voldgiftsretten skal bedømme kravet om tidsfristforlængelse retrospektivt, hvorfor *skriftlige bevismidler*, der klarlægger omstændighederne under byggeforløbet, tillægges særlig bevismæssig vægt. Byggemødereferater har en betydelig relevans, idet formålet med disse netop er at dokumentere byggeprocessens begivenheder. Parternes korrespondance og udarbejdede notater under byggeforløbet ses også at have betydning af samme årsag. Syn og skøn har afgørende betydning i visse sager, idet skønsmandens konklusioner indeholder en faglig vurdering af det foreliggende skriftlige materiale. Derudover tillægges forklaringer under hovedforhandlingen vægt i mange kendelser. Forklaringerne supplerer som udgangspunkt det skriftlige materiale.

Ved *parallelforsinkelse* vil forsinkelsesårsagerne isoleret set på den ene side give entreprenøren ret til tidsfristforlængelse, og på den anden side give bygherren ret til at kræve dagbod.

AB 18 giver ingen løsning på håndteringen af parallelforsinkelse, hvorfor løsningen må findes i voldgiftspraksis. I voldgiftspraksis anvendes ikke en kongruent tilgang til parallelle forsinkelser. Det ses at voldgiftsretten har hentet inspiration i engelsk ret, idet afgørelserne af problemstillingerne stemmer overens med de løsningsmodeller, der er udviklet i engelsk praksis.

I visse kendelser fordeles ansvaret for forsinkelsen ud fra skønsmæssige betragtninger, hvilket både gælder for entreprenørens ret til tidsfristforlængelse og økonomisk kompensation. Dette er overensstemmende med apportionment-modellen. Voldgiftsretten har i en enkelt kendelse løst problemstillingen om parallelforsinkelse i overensstemmelse med Malmaison-doktrinen. I voldgiftskendelsen havde entreprenøren ret til tidsfristforlængelse i hele den forsinkede periode, uanset at entreprenørens forhold også havde forårsaget en del af samme forsinkelse. Entreprenøren havde kun ret til økonomisk kompensation for den periode, som alene bygherren fandtes ansvarlig for. Anvendelsen af Malmaison-doktrinen forudsætter klarhed om, at bygherren og entreprenøren er ansvarlig for *præcis den samme forsinkelse*.

Retsstillingen vedrørende parallelle forsinkelser kan ikke lægges fast, idet voldgiftsretten har løst problemstillingen efter to forskellige tilgange. Det er ikke klart, om voldgiftsretten fremover vil tage udgangspunkt i én model eller fortsat vil vælge den løsning, der passer til sagens konkrete forhold. Malmaison-doktrinen medfører den største forudsigelighed for parterne, hvorfor det vurderes, at denne løsningsmodel så vidt muligt bør foretrækkes i fremtidig voldgiftspraksis.

7. Litteraturliste

Love

Lovbekendtgørelse nr. 1655 af 25. december 2022 (Retsplejeloven).

Lovbekendtgørelse nr. 358 af 8. april 2014 (Museumsloven)

Lov nr. 553 af 24. juni 2005 (Voldgiftsloven)

Standardvilkår

Almindelige betingelser for arbejder og leverancer i bygge- og anlægsvirksomhed af 2018 (AB 18).

Almindelige betingelser for arbejder og leverancer i bygge- og anlægsvirksomhed af 10. december 1992 (AB 92).

Betænkninger

Betænkning nr. 1570 afgivet af AB-udvalget til revision af AB 92, ABR 92 og ABT 93 af 2018.

Betænkning nr. 1246 afgivet af Udvalget vedrørende revision af almindelige betingelser for arbejder og leverancer af marts 1993 indeholdende AB 92.

Voldgiftspraksis

KFE 1978.98 VBA	TBB 2002.329 VBA	TBB 2012.561 VBA
KFE 1981.8 VBA	KFE 2003.33 VBA	TBB 2012.683 VBA
KFE 1981.24 VBA	TBB 2003.175 VBA	TBB 2013.312 VBA
KFE 1982.6 VBA	TBB 2003.368 VBA	TBB 2014.773 VBA
KFE 1982.23 VBA	TBB 2007.782 VBA	TBB 2014.975 VBA
KFE 1982.42 VBA	TBB 2008.406 VBA	TBB 2015.183 VBA
KFE 1982.76 VBA	TBB 2008.418 VBA	KFE 2016.1 VBA
KFE 1982.277 VBA	TBB 2008.701 VBA	TBB 2016.541 VBA
KFE 1994.44 VBA	TBB 2009.485 VBA	TBB 2016.844 VBA
KFE 2000.34 VBA	TBB 2010.279 VBA	TBB 2016.861 VBA
TBB 2000.184 VBA	TBB 2011.113 VBA	TBB 2017.755 VBA
TBB 2002.59 VBA	TBB 2011.737 VBA	TBB 2018.131 VBA

TBB 2018.649 VBA	TBB 2020.80 VBA	TBB 2021.348 VBA
TBB 2019.48 VBA	TBB 2020.179 VBA	TBB 2021.790 VBA
KFE 2019.97 VBA	KFE 2021.35 VBA	TBB 2021.1165 VBA
TBB 2019.142 VBA	TBB 2021.149 VBA	
TBB 2019.822 VBA	KFE 2021.208 VBA	

Retspraksis

U 1932.725 (1) H

UfR 1974.583 V

TBB 2011.472/2

Engelsk retspraksis

Henry Boot Construction (UK) Ltd v Malmaison Hotel (Manchester) Ltd (1999).

John Doyle Construction Ltd v Laing Management (Scotland) Ltd (2004) (Inner House, second instance).

City Inn Ltd v Shepherd Construction Ltd (2007).

De Beers (UK) Ltd v Atos Origin IT Services (UK) Ltd (2011).

Walter Lily & Co Ltd v and DMW Developments Ltd (2012).

North Midland Building Ltd v Cyden Homes Ltd (2021).

Bøger

Blume, Peter, Juridisk metodelære, 4. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2006.

Boesgaard, Eric, Henrik Fausing og Mogens Hansen, AB 18 for praktikere, 1. udgave, Molio, 2018.

Bryde Andersen, Mads, Lærebog i obligationsret I, 5. udgave, Karnov Group Denmark, 2020.

Burr, Andrew, Delay and Disruption in Construction Contracts, fifth edition, Informa law from Routledge, 2016.

Cavaleri, Sylvie, Concurrent Delay in Construction Disputes, first edition, Werlauff Publishing, 2015.

Gomard, Bernhard, Obligationsret, 2. del, 3. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2003.

- Hansen, Ole*, Det entrepriseretlige hjemmelsproblem, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2008.
- Hansen, Ole*, Entrepriseretlige mellemformer, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2013.
- Hørlyck, Erik*, Entreprise – AB 18 med kommentarer, 9. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2022.
- Hørlyck, Erik*, Syn og skøn, 6. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2022.
- Iversen, Torsten*, Entrepriseretten, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2016.
- Iversen, Torsten*, Erstatningsberegning i kontraktforhold, 1. udgave, Forlaget Thomson, 2020.
- Iversen, Torsten*, Obligationsret, 1. del, 6. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2019.
- Iversen, Torsten*, Obligationsret, 2. del, 5. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2019.
- Jost Buch, Anders, Anja Ristorp Heidelberg, Heidi Melchiorsen og Christian Molt Wengel*, AB 18, 1. udgave, Karnov Group, 2020.
- Juul, Jakob og Peter Fauverholdt Thommesen*, Voldgiftsret, 3. udgave, Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2017.
- Munk-Hansen, Carsten*, Retsvidenskabsteori, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2014.
- Pickavance, Keith*, Delay and Disruption in Construction Contracts, fourth edition, Sweet & Maxwell, 2010.
- Rammeskov Bang-Pedersen, Ulrik, Lasse Højlund Christensen og Clement Salung Petersen*, Den civile retspleje, 4. udgave, Universitetsforlaget PEJUS, 2017.
- Skovsgaard, Kristian*, Entreprenørens ekstraarbejder, 1. udgave, Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2017.
- Tvarnø, Christina D. og Ruth Nielsen*, Retskilder og retsteorier, 5. udgave, Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2017.
- Vagner, Hans Henrik*, ved Torsten Iversen, Entrepriseret, 3. udgave, Jurist- og Økonomforbundets forlag, 2001.
- Vestergaard Buch, Anders*, Entrepriseretlige mangler – kravene til entreprenørens ydelse, 1. udgave, Forlaget Thomson A/S, 2007.
- Wegener, Morten*, Juridisk Metode, 3. udgave, Jurist- og Økonomforbundet forlag, 2000.

Artikler

- Hansen, Ole*, TBB 2017.638: Bygherrens ansvar og hæftelse for forsinkelse – entreprenørens krav på erstatning og godtgørelse.

Hansen, Ole, Tfr 2011.443: Om de længerevarende kontraktforholds forankring i den almindelige kontraktret.

Iversen, Torsten, TBB 2003.480: Udfyldende entrepriseret.

Mediationsinstituttet, Nye veje for byggeindustriens konflikter, 2018.

Moran, Vincent, Causation in construction law: The Demise if the "dominant cause" test?, QC, 2014.

Mortensen, Kasper og Casper Christiansen, TBB 2016.696: Parallele forsinkelse – når tid ikke er penge.

Schmidt Pedersen, Bo, TBB 2011.555: Tidsstyring i byggerier.

Severin, Mads, TBB 2020.109: Entreprenørens ret til tidsfristforlængelse.

Steffensen, Torben og Frederik Leth Keller, TBB 2019.754: BIM og bevis – tidsfristforlængelse.

Øvrige kilder

Regler for voldgiftsbehandling inden for bygge- og anlægsvirksomhed (VBA-voldgiftsregler 2006) som findes på www.voldgift.dk.

Society of Construction Law, Delay and Disruption Protocol, 2nd edition, 2017.

Bilag 1 – Antal tegn

Ordoptælling ? X

Statistik:

Sider	53
Ord	19.129
Tegn (uden mellemrum)	125.151
Tegn (med mellemrum)	143.872
Afsnit	446
Linjer	1.769

Medtag tekstfelter, fodnoter og slutnoter

Luk